

Spinoza'nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi

Yrd. Doç. Dr. M. Kazım ARICAN*

Özet

Bu çalışma felsefe geleneği içerisinde Tanrı anlayışı en fazla tartışma konusu edilen Spinoza'nın Tanrı anlayışının, din felsefesindeki Tanrı teorilerinden/anlayışlarından hangileriyle ilişkilendirildiğini ayrı ayrı ele alıp incelemeyi amaçlamaktadır.

Felsefe ve din felsefesi tarihinde, çoğunlukla panteizm denilince Spinoza, Spinoza denilince panteizm akla gelmektedir. Acaba bu yaygın telakki dışında Spinoza herhangi bir anlayışla anılmamakta mıdır? Spinoza'ya nispet edilen yegâne Tanrı telakkisi bu mudur?

İşte bu amaçla onun Tanrı anlayışının deizm, teizm, pan-enteizm, ateizm ve agnostisizm vb. pozitif ya da negatif Tanrı teorileriyle/anlayışlarıyla da ilişkisinin olup olmadığını incelemeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, Tanrı, Teizm, Deizm, Panteizm, Pan-enteizm, Ateizm

Abstract

The notion of God is central and the mostly discussed theme in the modern day philosophy of religion as it was in the past. Spinoza's understanding is unique in this aspect. The aim of this study is to elucidate in depth the perception of God by Spinoza and to refer its place among other theories about God.

As it is well-known, Spinoza's understanding is associated with the notion of pantheism. In other words, the notion of pantheism reminds Spinoza and vice versa in philosophy and in philosophy of religion in particular. The question in this context is as follows: Apart from this common understanding, is there any other dimension that Spinoza could also be associated with? Namely, is this the only way that Spinoza constructs God? Seeking an answer to these, in this study I will try to evaluate and point out relations, if any, of Spinoza's conception

* Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Din Felsefesi Öğretim Üyesi - Sivas
(karican@cumhuriyet.edu.tr).

of God to the understandings of Deism, Theism, Pan-entheism, atheism, agnosticism etc.

Key Words: Spinoza, God, Theism, Deism, Pantheism, Panentheism, Atheism

Giriş

Bu makalede, Spinoza'nın Tanrı anlayışını, günümüz din felsefesinde söz konusu edilen çeşitli Tanrı anlayışları veya Tanrı hakkında olumlu ya da olumsuz fikir yürüten felsefi ekoller ve bakış açıları açısından değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

Spinoza, takdir edileceği üzere, felsefe geleneği içinde Tanrı anlayışı en fazla tartışma konusu edilen filozofların önde gelenlerinden birisidir. Felsefe geleneği içerisinde genel bir kabul olarak panteist bir Tanrı anlayışını benimsediği iddia edilirken, kimilerine göre pan-enteist, ateist, materyalist ve naturalist, hatta kimine göre de ailesinin müntesibi olduğu dinden gerçekte hiç kopmayan bir Yahudi'dir (teist).

İşte bu makalenin sınırları içerisinde, bu tür iddianın sahibi olan birçok düşünürün, felsefecinin ve Spinoza yorumcusunun düşüncelerini ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız. Bilindiği gibi, felsefe tarihinde Spinoza, yaygın olarak daha ziyade panteist Tanrı anlayışı veya spekülasyonu ile anımsanmaktadır. Spinoza denilince panteizm, panteizm denilince Spinoza akla gelmektedir. Bu çalışma ile, onun bu kadar tartışma konusu edilen Tanrı anlayışının, bir başka açıdan ona atfedilen Tanrı telakkilerinin ne derece onun Tanrı anlayışıyla örtüştüğünün hem de din felsefesinde söz konusu edilen Tanrı anlayışlarıyla ne tür bir ilişkisi olduğunun ayrıntılı bir değerlendirmesini yaparak konuya açıklık kazandırmaya çalışacağız.

Çalışmamıza ilk olarak, Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun kendi düşünce sistemi açısından değerlendirmesini yaparak başlamak istiyoruz. Bu da onun Tanrı anlayışının Tanrı'nın varlığı ve sıfatları açısından bir değerlendirmesinin yapılmasıyla olacaktır. Daha sonra da çeşitli Tanrı anlayışları açısından söz konusu Tanrı anlayışının değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Burada, özel olarak Spinoza'nın Tanrı anlayışı üzerinde durmayacağız. Zira daha önce yapmış olduğumuz 'Spinoza'nın Tanrı Anlayışı'¹ adlı doktora tezinde

¹ Söz konusu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı Din Felsefesi Bilim dalında 2003 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışma daha sonra yayımlanmıştır. Bkz. M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ate-*

bu hususu detaylıca incelemiş bulunuyoruz. Bu konuya fazlaca girmeyeceğiz, ancak gerektiği ve yeteri kadar değineceğiz. Fakat tezimizde çok detaylıca olmayan böyle bir değerlendirmeyi bu makale ile ortaya koymaya çalışacağız.

A. Tanrı'nın Varlığı ve Sıfatları Açısından Değerlendirilmesi

Konuya Spinoza'nın, hem Tanrı'nın varlığı hem de Onun sıfatları ile ilgili düşüncelerini inceleyerek başlamamız yerinde olacaktır.

Var olan açısından baktığımızda Spinoza, var olanları iki kısımda ele almaktadır: Bunlardan ilki, var olmak için kendinden başka hiçbir varlığın varlığına muhtaç olmayan Mutlak, Zorunlu, Sonsuz, Mükemmel ve Özü Varlığını kuşatan Varlık ya da Cevherdir. Böyle bir varlık, ancak Tanrı olabilir. Onun dışındaki hiçbir varlık Onunla aynı niteliklere sahip olamaz. Diğeri ise, var olmak için kendinden başka bir varlığa ya da kendinden daha yetkin bir varlığın var etmesine gerek duyan varlıktır. Spinoza böyle bir varlığa tikel, tekil, mümkün, sonlu, özü varlığını kuşatmayan varlık ya da tavır demektedir.

Spinoza'nın bu değerlendirmelerinden Tanrı ve diğer varlıklar diye temel bir ayırım ortaya çıkmaktadır. Bunu, en genel şekliyle, Mutlak Cevher olan Tanrı ve tavırlar olarak ifade edebiliriz. Bu ikisi bir birinden hem varlık hem de mahiyet açısından ayrı ve farklı olduğu gibi sıfatlar açısından da ayrı ve farklıdır. İkincilerin sıfatları birinciye ancak isim olarak benzemektedir.²

Spinoza'nın Tanrı'sını sıfatlar açısından değerlendirecek olursak, Tanrı, İlahî özel sıfatlara sahip Yüce bir Varlıktır. Nitekim Spinoza'ya göre, Hz. Adem, Tanrı'nın vahiy gönderdiği ilk insandır, fakat o, Tanrı'nın Kadir-i Mutlak (Omnipotent) ve Alim-i Mutlak olduğunu bilmemekteydi. Zira o, yaptığı hatayı ve kusuru gizlemek için kendisini Tanrı'dan saklamaya çalışmıştır.³ Dolayısıyla Spinoza bu şekilde Tanrı'nın iki önemli sıfatına dikkat çekmekte ve bunun önemine vurgu yapmaktadır.

izm ve Panenteizm bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

² Benedictus De Spinoza, *Ethics*, I, Prop. XVII, Note, Translated by Andrew Boyle, Introduction by T.S.Gregory, Heron Books, 1934, s. 16; krş. Spinoza, *Etika*, I, Önerme XVII, Scolie, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yay. İst. 1984, s. 52-53.

³ Benedict De Spinoza, *A Theologico-Political Treatise and A Political Treatise*, Translated from the Latin With an Introduction by R.H.M.Elwes, Dover Publications, Inc. New York 1951, s. 35. (Bu eser ileride T.P.T şeklinde gösterilecektir.); Spinoza, 'Letter', XIX to Blyenbergh, A.Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, Russell&Russell Inc., New York 1966, içinde, s. 147-150.

Bunun yanında, Spinoza, bu konuda şu çarpıcı ifadeleri dile getirmektedir: 'Her eğitimli insan bilir ki, Tanrı, ne sağ ne de sol ele sahiptir; O, ne hareket eder ne dinlenir ne de belirli bir yerdedir. Fakat O, Mutlak olarak Sonsuzdur ve tüm Mükemmellikleri kendisinde bulundurur'.⁴ Spinoza bu gerçeklere rağmen Kutsal metinlerde Tanrı'nın Peygamberiyle konuşmak için Cennetten kalkıp geldiği⁵ ve Tanrı'nın gelmesiyle Sinâ dağının dumanlarla kaplandığı, yani Tanrı'nın duman içinden ya da ardından görüldüğü veya konuştuğu şeklinde ifadeler bulunduğunu belirtir. Ona göre, bu şekilde, Tanrı'nın her yerde hâzir ve nâzır olduğu, Onun her şeyi kuşattığı⁶ temel ilkesi göz ardı edilerek, Tanrı'ya insan gibi yer ve zaman atfedilmektedir. Böylece, Spinoza, bir taraftan Kutsal metinlerdeki Tanrı'nın sıfatları ile ilgili yanlışlıklara dikkat çekmeye ve bu durumu eleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da Tanrı'nın hangi sıfatlarla sahip olduğunu dile getirmektedir.

Spinoza'ya göre Tanrı, aşkın olarak her şeyi bilmektedir;⁷ var olan her şey yalnızca Tanrı'nın Kudretiyle muhafaza edilmektedir;⁸ O her şeyin Yaratıcısı (the Creator) ve nedenidir (the Cause) ve kendi iradesinin mutlak özgürlüğü ile tesir eder (operate);⁹ cisimsizdir (incorporeal);¹⁰ basit bir varlıktır;¹¹ canlıdır (hayat sahibidir);¹² irade¹³ ve kudret sahibidir;¹⁴ bizim düşüncemizden farklı olarak Tanrı'nın iradesi, hükmü (decree) ve kudreti kendi özünden ayrı değildir, bu sebeple, biz, Tanrı'yı zorunlu olarak biliriz, çünkü

⁴ Spinoza, *T.P.T.*, s. 93, 94; Letter XXXV to Hudde (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 221); Letter LXXV to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 348).

⁵ *Kitabı Mukaddes*, 'Çıkış 19/28'; 'Tesniye, 5/28', Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997.

⁶ Spinoza, *T.P.T.*, s. 38, 104, 187, 188, 193, 270 (Note); Baruch Spinoza, *Principles of Cartesian Philosophy*, Newly Translated from the Latin by Harry E. Wedeck, With a Preface by Dagobert D. Runes, Philosophical Library, New York 1961, s. 152. (Bu eser ileride P.C.P. şeklinde gösterilecektir.); Letter LXXV to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 348-349).

⁷ Spinoza, *P.C.P.*, s. 42, 128, 162-163-164-165; Spinoza, *Short Treatise On God, Man and His Well-Being*, Translated by A. Wolf, 1910, s. 54, 77 (*Short Treatise*); *T.P.T.*, s. 35. Her ne kadar Spinoza Tanrı'ya burada bazı özsel sıfatlar atfetse de Onu zorunlu varlık olarak telakki etmesinden dolayı ciddi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Spinoza'nın Tanrı'ya atfettiği söz konusu sıfatlar teizmin Tanrı'ya atfettiği sıfatların anlamsal içeriğinden oldukça farklıdır. Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, İz Yay., İst. 2004, s. 126 vd.

⁸ Spinoza, *P.C.P.*, s. 44; *Short Treatise*, s. 49, 77.

⁹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 45, 128, 133, 173-174-175; *Short Treatise*, s. 53, 54.

¹⁰ Spinoza, *P.C.P.*, s. 53.

¹¹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 53, 133, 157-158; *Short Treatise*, s. 77.

¹² Spinoza, *P.C.P.*, s. 160-161.

¹³ Spinoza, *P.C.P.*, s. 166-167-168; *Short Treatise*, s. 70.

¹⁴ Spinoza, *P.C.P.*, s. 170-171-172.

Onun özü varlığı olmaksızın algılanamaz; yine O değişmez, ezeli ve ebedidir.¹⁵ Aynı şekilde, Spinoza'ya göre, Tanrı, aynı anda her yerde hâzir ve nâzırdır (ubiquitous or omniscience);¹⁶ her şeyi kuşatıcıdır (immensity);¹⁷ yaratıklar bariz bir şekilde Tanrıdadır ve yaratılmış şeyler Tanrı'nın sıfatları sayesinde bilinirler,¹⁸ bu nedenle onların özleri ve varlıkları Tanrı'ya bağlıdır.¹⁹

Spinoza'ya göre bizler, Tanrı'yı diğer varlıklardan ayırmak için Onun sayısal anlamda olmayan Bir olduğunu söyleriz, çünkü bu anlamda birlik (oneness) çokluğun (plurality) zıddıdır ve böylece O biricik (unique) diye isimlendirilir.²⁰ Ayrıca Tanrı, yaratıcı, hâkim (judge) ve çok merhametli (all-merciful) diye de isimlendirilmektedir.²¹ Bu nedenle, Spinoza'ya göre Tanrı, her biri kendi cinsinden sonsuz olan sonsuz sıfatları içeren bir Varlık olarak tanımlanmaktadır. Tanrı'nın bu şekildeki doğru bir tanımı, bizim Tanrı'yı en üstün olarak mükemmel ve mutlak olarak sonsuz diye tanımamızla apaçık ortaya çıkmaktadır.²² Dolayısıyla Spinoza'nın teolojisinde yukarıdaki vasıfları haiz bir Tanrı özel anlamda İbranilerin²³ iddia ettiği gibi, yalnızca kendilerinin Tanrı'sı değildir. Hatta onların kendileri seçilmiş yegâne bir millet de değildirler.²⁴ Spinoza'ya göre Tanrı, tüm milletlerin Tanrı'sıdır²⁵ ve her bir millet seçilmiş bir millettir.²⁶

Spinoza'nın Tanrı'sını teistik ve zâti bir Tanrı olarak kabul etmeyen Spinoza yorumcuları, onun gerçekte böyle inanmadığını düşünmektedirler. Söz gelişi, Hampshire'e, göre, Spinoza'nın Tanrı'sı, zâti olmayan (impersonal) bir Tanrı'dır (Deity). Tanrı ve Onun tabiatı bizim tecrübemizin tamamen dışındadır. Kaldı ki Hampshire'e göre, Spinoza, kendi zamanındaki tüm kurumsal dinleri ve ahlâkı yıkmaya çalışmıştır. Bu sebeple, o, baş yapıtı olan Etika'yı, hayat-tayken yayımlayamamıştır. Bundan olsa gerektir ki bir filozof ola-

¹⁵ Spinoza, *P.C.P.*, s. 54, 146-147, 153-154, 156; *Short Treatise*, s. 77, 78.

¹⁶ Spinoza, *P.C.P.*, s. 66, 152-153-154; *T.P.T.*, s. 38, 104, 187, 188, 193.

¹⁷ Spinoza, *P.C.P.*, s. 151-152-153.

¹⁸ Spinoza, *P.C.P.*, s. 128-129.

¹⁹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 134, Spinoza, *Short Treatise*, s.78.

²⁰ Spinoza, *P.C.P.*, s. 140, 150-151.

²¹ Spinoza, *P.C.P.*, s. 145.

²² Spinoza, *Letters*, Letter II to Oldenburg, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 75); Letter IV to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 83); Letter LX to Tschirnhaus (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 301).

²³ Mason'un Genevieve Brykman'dan aktardığına göre Spinoza'da; Yahudiler (Jews), İbraniler (Hebrews) ve Museviler (Israelites) kelimesi birbirinden farklı kullanıma sahiptir. Yahudiler daha çok pejoratif-aşağılayıcı- (pejorative), İbraniler politik ve Museviler de dini anlamda kullanılmaktadır. Richard Mason, *The God of Spinoza*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 176 (Dipnot 21).

²⁴ Spinoza, *T.P.T.*, s. 46, 47. Ayrıca Bk. s. 8, 44, 53, 54.

²⁵ Spinoza, *T.P.T.*, s. 53.

²⁶ Spinoza, *T.P.T.*, s. 56.

rak Spinoza'nın büyüklüğünü takdir eden çağdaşı Leibnitz, onun fikirlerine yakınlık duymamıştır.²⁷

Görüldüğü üzere, Spinoza, Tanrı'ya bir çok İlahî sıfatlar atfetmektedir. Bu sıfatlar da, teistik Tanrı anlayışına sahip dinlerin Tanrı'ya atfettikleri sıfatlarla isim olarak benzerlik gösterse de bunlara yüklenen anlamsal içerik epey farklı durmaktadır. Çünkü Spinoza'nın Tanrı'yı zorunlu varlık olarak nitelenmesi tüm sistemini olduğu gibi Tanrı'nın sıfatlarına yüklediği anlamları da ciddi olarak sorunlu hale getirmektedir.²⁸ Ama buna rağmen Spinoza, peygamberlik, vahiy, Kutsal Kitap ve mucize gibi teistik ve İlahî dinlerin temel dinamiklerine olumlu bir yaklaşım içindedir.²⁹ Dolayısıyla, Spinoza'nın Tanrısı, en azından teizmde olduğu üzere, bir çok özel sıfatlara sahip bir varlıktır. Ayrıca Spinoza tarafından Tanrı'nın 'zorunlu' varlık olarak telakki edilmesi nedeniyle, Tanrı'ya atfedilen söz konusu sıfatlar anlamsal içerik olarak teizmdeki sıfatlardan oldukça farklı anlamlara sahip olduğu söylenebilir.

B. Tanrı Hakkındaki Çeşitli Anlayışlar Bağlamında Değerlendirilmesi

Spinoza'nın Tanrı anlayışını, Teist, Deist, Panteist, Pan-enteist, Ateist ve Agnostik Tanrı anlayışları açısından incelemeyi düşünmekteyiz. Bu anlayışlar Spinoza'nın Tanrı anlayışıyla daha çok ilişkilendirildiği için söz konusu anlayışlar açısından bir değerlendirilme yapılacaktır. Bunu da, bu anlayışları tek tek zikrederek ve onun anlayışının söz konusu anlayışla bağdaşıp bağdaşmadığı yönünde değerlendirmeler yaparak ortaya koyacağız. Ancak biz, onun Tanrı anlayışını değerlendirmeye, yukarıdaki sıraya göre değil onun Tanrı anlayışını olumsuzdan olumluya göre değerlendireceğiz.

1) Deizm Açısından Değerlendirilmesi

Her ne kadar, Spinoza'nın adı zaman zaman deizmle irtibatlandırılrsa da,³⁰ bize göre, onun Tanrı anlayışının deist bir

²⁷ Stuart Hampshire, *Spinoza*, Penguin Books, Harmondsworth 1951, s. 23, 24, 26.

²⁸ Bu konuda geniş değerlendirmeler için bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 149 vd.

²⁹ Spinoza'nın Peygamberlik, Vahiy, Kutsal Kitap ve Mucize konusundaki daha geniş düşünceleri için bkz. M.Kazım Arıcan, 'Akıl İman İlişkisine Spinoza'nın Yaklaşımı', C.Ü.İ.F. Dergisi, cilt: V, sayı: 2, Sivas 2001; Ayrıca elektronik erişim için bkz. <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/327.pdf>

³⁰ Stuart Brown, 'Locke as Secret "Spinozist": The Perspective of William Carroll', *Disguised and overt Spinozism around 1700* : papers presented at the international colloquium, held at Rotterdam, 5-8 October, 1994 / edited by Wiep van Bunge and Wim Klever, Leiden ; New York : E.J. Brill, 1996, içinde, s. 214.

Tanrı anlayışı olduğunu söylemek çok kolay gözükmemektedir. Çünkü, deizme göre, Tanrı aleme ilk hareketi verdikten sonra geriye çekilmekte ve artık alemin işleyişine müdahale etmemektedir. Bu sebeple Tanrı aleme tamamen aşkın bir konumdadır. Tanrı-alem ve Tanrı-insan ilişkisi açısından Tanrı'nın süreç içerisinde aleme müdahale etmesi, yaratması, peygamber göndermesi, vahyetmesi ve mucizeye imkan tanınması gibi hususlar söz konusu olmamaktadır.

Spinoza'ya göre her ne kadar Tanrı, aleme ilk müdahaleyi yapmışsa da onu hiçbir zaman kendi haline bırakmış değildir. Tanrı yalnızca aşkın değil, aşkınlığı yanında her zaman alemi kuşatmakta, her an aleme müdahale etmekte ve daima olayların içinde olarak içkindir. Ayrıca, alem Tanrı tarafından meydana getirilmiştir. Tanrı süreç içerisinde insanlarla ilişkiler kurmakta, onlara erdem ve doğruluğu öneren vahiy ve peygamberler göndermekte, yeri geldiği zaman da alemin tabii yasalarını geçici bir süre tatil ederek olağan dışı kudretiyle mucizelere imkan vermektedir.³¹ Bu faal bir Tanrı tasavvuru demektir.

Öte yandan deizm, genel olarak bakıldığında, insanı, vahye gerek kalmaksızın akli ile Tanrı'yı bulabilecek konumda kabul etmektedir. Konuya 'akıl dini' ya da 'tabii din' açısından da bakacak olursak, Spinoza dinde akla büyük önem vermektedir. Hatta, Peter Slyomovics'in dediği gibi, Spinoza akılcı bir din anlayışı sunmaya çalışmaktadır. 'Theological-Political Treatise/Tanrı-Politik İnceleme' adlı eseri de rasyonel bir din anlayışı oluşturmayı amaçlamaktadır ve onun din anlayışında liberal demokratik unsurlar da vardır. Ayrıca, onun rasyonel din anlayışı düşünce özgürlüğünü de savunmaktadır.³² Fakat tüm bunlar, büsbütün deizm demek olmadığı gibi, deizmde olduğu gibi vahye gerek duymaksızın aklın mutlak olarak kendi başına Tanrı'yı bulabilecek konumda olması anlamında da değildir. Spinoza'ya göre, vahyden sonra akla görev düşmektedir. Nitekim, o, bilgiyi derecelendirirken sanı, akıl ve sezgi sıralaması yapar. Yani en üstün bilgi, Tanrı bilgisine dayanan sezgisel bilgi ya da vahyi bilgi, sonra akla dayanan akli bilgi ve daha sonra da duygulara dayanan bilgi gelmektedir. Bununla birlikte, onun kesin bilgi diye tanımladığı vahiyle akıl olumlu bir ilişki içindedir. Dolayısıyla, insan, aklını kullanarak Tanrı'nın bilgisine ve sevgisine ulaşmalı ve bu sayede de erdemli, yetkin ve hür bir insan olmalıdır.³³

³¹ Bkz. Spinoza, *T.P.T.*, s. 59, 83; Spinoza, *P.C.P.*, s. 172, 177.

³² Peter Slyomovics, *Spinoza: Liberal Democratic Religion*, *Journal of History of Philosophy*, 23:4, October 1985, s. 499, 500 vd.

³³ Bkz. Spinoza, *Ethics*, II, Prop. XLVI, XLVII, Proof, Note, s. 73, 74; Spinoza, *Ethics*, V, Prop. XXV, XXVI, XXVIII, Proof, s. 214, 215.

Spinoza, Tanrı'yı tanıma, bilme ve Kutsal metinleri anlamada da akla büyük görevle düştüğünü ifade eder. Zira kişi aklını kullanırsa, körü körüne iman etme yerine, aksiyona dayalı bir imana sahip olur. O, Kutsal metinlerde ifade edildiği üzere eylemsiz bir iman ölü bir imandır³⁴ ilkesine inanmaktadır.

Kısacası, Spinoza, deizmde olduğu gibi, Tanrı'yı her şeyi yaratıp bir kenara çekilmiş bir şekilde yalnızca aşkın bir tarzda tasarlayarak, vahyi, peygamberliği, Kutsal Kitabı ve mucizeyi dinin dışında görmemektedir. Aksine, o, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu düşünerek vahyin, peygamberliğin, Kutsal Kitabın ve mucizenin dinde temel doktrinlerden olduğunu belirtir. Ancak, o, bu konuda, kendi zamanındaki mevcut anlayışlara eleştirel yaklaşarak bazı yanlış anlaşılmalara ve yorumlara dikkat çeker. Bir anlamda Kutsal metinler üzerine bir metin kritiği ve hermenötik ya da anlama ortaya koymaya çalışmaktadır.

Spinoza'nın bizatihi kendi zamanında kendisine deist olduğu yönünde eleştiriler ve suçlamalar³⁵ da yöneltilmiştir. Utrecht'de doğan, felsefe, teoloji ve tıp eğitimi almış olan Lambert Van Velthuysen (1622-85) liberal bir kişi olmasına rağmen Spinoza'nın 'Tanrı-Politik İnceleme' adlı eserini ateist ve fatalistik/kadercı bir eser olarak değerlendirir.³⁶ Velthuysen, Jacob Ostens'e yazdığı mektupta Spinoza'nın tüm dinleri reddettiğini ve deistlerin din anlayışı dışına çıkamadığını dile getirmektedir. Ancak, ona göre, Spinoza yine de kendisini deistler arasında göstermemeye çalışmaktadır.³⁷ Buna karşılık, Spinoza, bu kişiyi, kendi ifadelerini sapıkça (perversely) yorumlayan kötü niyetli (malice) ve bilgisiz (ignorance) olmakla suçlamaktadır. Halbuki Spinoza, kendisinin böyle bir durumda olmadığını ve bu şahsın kendisini yanlış anladığını, kendisini sanki tüm dinleri reddeden ve tüm dinlerin dışında ateizmi öğreten bir kimse olarak sunmaya çalışmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirmektedir.³⁸

³⁴ Bkz. Spinoza, *T.P.T.*, s. 184, 185, 194, 195, 189, 190; Spinoza, *P.C.P.*, s. 169, 186. Spinoza'nın Kutsal kitaba yaptığı bu atıf Yakup'un Mektubunda şu şekilde geçmektedir: 'Böylece, iman da, eğer amelleri olmazsa, hatti zatında ölüdür'. *Yeni Ahit*, 'Yakup'un Mektubu: 2/17'.

³⁵ Spinoza zamanında deist olmak bir suçlama niteliği taşııyordu. Spinoza'nın mektuplaşmalarında buna işaret edilerek, özellikle kilise çevresinin mevcut kiliselere karşı olanları suçlamak, töhmet altında bırakmak ve onları din düşmanı ya da dinsiz olarak nitelemek için deist kavramını kullandıkları belirtilir. Bkz. Letter XLII from Velthuysen, Letter LXXIII to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), içinde, s. 239 vd.; s. 255.

³⁶ Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, Introduction, s. 55.

³⁷ Letter XLII from Velthuysen, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, içinde, s. 239-240).

³⁸ Letter XLIII to Ostens, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 255).

Spinoza yorumcularından Caird'e göre de, Spinoza'nın Tanrı'sı, kesinlikle alemin ötesinde -semavi- (supramundane) bir hükümdar (potentate) veya abartılmış bir insan (magnified man), hatta tabii teolojinin yönetici (Governor) ve tamamen akıllı (all-wise) bir yaratıcı Tanrı'sı da değildir.³⁹

Hasılı, deistlerin aksine, peygamberliği, vahyi, Kutsal Kitabı, mucizeyi ve Tanrı'nın aşkınlığı yanında içkinliğini de kabul eden ve savunan Spinoza felsefesinin ve teolojisinin deizmle paralel ifade edilmesinin yeteri kadar uygun olamayacağını düşünüyoruz.

2) Ateizm Açısından Değerlendirilmesi

Felsefe tarihinde, Spinoza, bir çok açılardan birbirini tutmayan (contradictory) figürlerle ortaya çıkmaktadır. Başlangıçta kötü bir şekilde adı 'ateist' olarak anılmıştır.⁴⁰ Kimi zaman da, ya Yahudiliği kalbinden bıçaklayan bir hain (traitor) ya da seküler bir Yahudiliğin mucidi (originator) ve kurucusu olarak görülmüştür.⁴¹

Bizzat kendi döneminde panteist ve pan-enteist kavramları kullanılmadığından dolayı Spinoza, özellikle deist ya da ateist kavramıyla suçlanmıştır. Söz gelişi, bu dönemde yalnızca Yahudilik ve Hıristiyanlığa tolerans gösterildiği için, bu iki dinin mevcut durumu üzerinde herhangi bir eleştiride bulunan ya da bu iki dinin din adamları tarafından mürted kabul edilen kimse ateist olarak isimlendirilmekteydi. Zaman zaman, kendi inancını paylaşmayan kimseler ya da kendi inancı içinde inancına bağlılıkta zafiyet gösteren ve bu inancı eleştiren kimseler için de ateist ifadesi kullanılmaktadır. Nitekim, yukarıda adı geçen Velthuysen, Spinoza gibi Kur'an Tanrı'nın sözüdür diyen ve Muhammed'in gerçek bir peygamber olmadığını ifade etmeyen kimselerin gizli ateist olduklarını ileri sürer.⁴² Spinoza, Ostens'e yazdığı mektupta, kendisinin ateizmi öğretmekle suçlandığını, ancak kendisinin böyle bir faaliyette bulun-

³⁹ John Caird, *Spinoza*, UMI, Philadelphia 1888, s. 18.

⁴⁰ Don Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge Univ. Pres, New York 1996, s. 10; Roger Scruton, *Spinoza*, Oxford Univ. Pres, Oxford 1986, s. 1 (Introduction); Pierre-François Moreau da, Spinoza'nın hem kendi döneminde hem de kendisinden sonraki bir asır boyunca ateist ya da dinsiz (impious) bir şahıs olarak kabul edildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre, hem ortodoks –geleneksel inanca sahip olan- (the Ortodoks) hem de ahlaksız (libertine) olan kimseler, onu ateist ve dinsiz olarak anlama hususunda ittifak halindedir. Bkz. Pierre-François Moreau, 'Spinoza's Reception and Influence', Trans. By Roger Ariew, *The Cambridge Companion to Spinoza*, Edited by Don Garrett, Cambridge University Pres, New York 1996, s. 408, 409.

⁴¹ Mason, *The God of Spinoza*, s. 188.

⁴² Letter XLII From Velthuysen, Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, içinde, s. 254.

madığından dolayı bu şekildeki bir suçlamayı kabullenemediğini belirtir.⁴³ Hatta, Spinoza kendisinin ateist olarak ilan edilmesine aşırı derecede üzülmede (tantalize) ve bunu hem 'Short Treatise' adlı eserinde hem de 1662 Nisan'ında Oldenburg'a yazdığı mektupta dile getirmektedir.⁴⁴

Kilise ise, Spinoza'nın ateist oluşuyla ilgili şu deklarasyonu yayımlamıştır: Yahudi bir aileden doğan Spinoza, tüm dinleri alaya alan (şöff) bir ateisttir. Bu nedenle bu kişi, devlete zararlı bir kimse dir.⁴⁵

Spinoza, zaten daha 24 yaşındayken Havradan kovulmakla dinsiz ilan edilmiştir. Kutsal metinlerde Tanrı'ya uygun düşmeyen bazı nitelikler atfedildiğini belirtmesinden dolayı, dinsiz ya da ateist olmakla suçlanmıştır. Nitekim, Spinoza'ya göre, eski İbraniler, Tanrı'yı bir bulut⁴⁶ veya ateş ardında tasavvur etmekle ya da Musa ile konuşmak için bir insan gibi cennetten kalkıp Sînâ dağına geldiğini belirtmekle, Tanrı'nın her yerde hazır ve nazır olmasına uygun düşmeyen anlayış sergilemektedirler.⁴⁷ Aynı şekilde, Spinoza, Tanrı'nın bir insan haline ya da Onun insanlara benzer gibi bedenleştirilmesine ve Tanrı'nın kudretinin kralların gücüyle karıştırılmasına karşı çıkmaktadır.⁴⁸ Zira, ona göre, Tanrı, insanlar gibi can ve telden, ruh ve bedenden birleşik değildir. Yani Tanrı'ya herhangi bir cisimsel nitelik atfetmek uygun değildir.⁴⁹ Dolayısıyla, görüldüğü üzere tamamen teolojik ve felsefi tutarsızlık ya da çelişkilere işaret eden Spinoza'nın söz konusu konulardaki karşı çıkışları ya da eleştirileri dinsizlik veya ateistlikle suçlanmıştır.

Kimilerine göre, Spinoza'nın sistemi, Tanrı'yla tabiatı bir ve aynı saydığından dolayı ateizm ya da natüralizm olarak görülmektedir. Leiden ve Utrech'de Tıp ve Hukuk tahsili yapan Adrian Koerbagh ve kardeşi Johan, Spinoza'nın sistemini, bu şekildeki bir natüralizm olarak kabul etmekte ve bunu savunmaktadırlar.⁵⁰ Harris'e göre de, Spinoza'nın ateizmle suçlanmasının temel neden-

⁴³ Letter XLIII to Ostens, Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, içinde, s. 255, 256, 257, 258, 259.

⁴⁴ Letter VI, Letter LXVIII to Oldenburg, (Spinoza, *The Letters*, Trans., by Samuel Shirley, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge 1995) içinde, s. 321, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 334); Letter XLII to Ostens, (Spinoza, *The Letters*, s. 237-238), Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s.255-256).

⁴⁵ W.A.N. Klever, 'Spinoza's Life and Works', *The Cambridge Companion to Spinoza*, içinde, s. 35.

⁴⁶ Spinoza, *Etika*, II, Önerme VII, Scolie, s. 87-88; Spinoza, *T.P.T.*, s. 90, 93.

⁴⁷ Spinoza, *T.P.T.*, s. 90, 93, 94.

⁴⁸ Spinoza, *Etika*, Böl. II, Önerme III, Scolie, s. 84-85.

⁴⁹ Spinoza, *Etika*, Böl. I, Önerme XV, Scolie, s. 44-45.

⁵⁰ Klever, 'Spinoza's Life and Works', s. 35-37-38.

leri arasında, onun Tanrı ile tabiatı özdeşleştirdiğinin düşünülmesi yatmaktadır. Böylece, onun, geleneksel teolojinin Tanrı'sını ve Onun sıfatlarını inkâr ettiği kabul edilmektedir.⁵¹ Ancak, Harris'e göre, Tanrı'nın varlığını inkâr eden bir kişinin ateist ilan edilebileceğinden dolayı, Spinoza'nın ateist olarak değil de, Tanrı ve alem özdeşliğini savunmasından dolayı, panteist ya da natüralist olarak isimlendirilebileceğini dile getirmektedir.⁵²

Spinoza yorumcularından Klever'in aktardığına göre, 17 Mayıs 1661'de Olaus Borch, şöyle demektedir: 'Amsterdam'da Kartezyenler arasında birçok ateist vardı. Bunlardan biri de küstah (impudent) bir Yahudi ateisttir'. Borch şöyle devam etmektedir: 'Bu ateist kişi Eski Ahit pek dikkate almamaktadır. Ona göre, Yeni Ahit ve Kur'an aynı seviyededir.'⁵³ Bu şahsın davranışları oldukça arkadaş canlısıdır ve insanlara zarar vermeden yaşamaktadır. Teleskop ve mikroskop kazıma işiyle meşgul olmaktadır'.⁵⁴ Borch'un tüm ifadeleri, Spinoza'yı işaret etmekteydi.

Öte yandan Spinoza'nın Latince hocası F.V. Ender'den Latince yanında ateizmi de öğrendiği dile getirilmektedir. Klever'den naklen, Leiden Üniversitesi Teoloji Profesörü Salomon Van Til'e göre, Spinoza'nın Yahudi geleneklerinden yüz çevirmesi (break with), optik ve matematik yanında yeni bilimlerle ilgi kurması bunu doğrulamaktadır. Bu bilgilere Jean Maximillian Lucas da katılmaktadır. O, 1719'un sonlarında yayımlanan '*La vie et l'esprit de Mr. Benoit de Spinoza*' adlı eserinde, Spinoza'nın babasının ısrarla öğrenmesini istediği Yahudi bilimleri onun parlak zekasının ilgisini çekmedi. Henüz 15 yaşındayken bunlara karşı itirazlar yöneltmeye başladı ve bu şekilde hahamların doktrininden tat alamayan geometrikçi bir tutuma sahip Spinoza, felsefeye yöneldi, böylece de Sinagogtan uzaklaştırıldı. Ancak, Klever'e göre, ateizminden ötürü çok aşırı derecede aşağılanmış (decried) XVII. yüzyılın en akılcı filozofu olan Spinoza, bu kadar kaba ve sert tanımlamaları hak etmemektedir. Tüm bunlar hem hatalı hem de yanıltıcıdır.⁵⁵

⁵¹ Errol E. Harris, *Salvation From Despair: A Reappraisal Of Spinoza's Philosophy*, Martinus Nijhoff, The Hague 1973, s. 33.

⁵² Harris, *Salvation From Despair: A Reappraisal Of Spinoza's Philosophy*, s. 34.

⁵³ Burada, Spinoza'nın ateist olduğuna dikkat çekmek için zikredilen şu hususun altını çizmek istiyoruz: Spinoza tarafından Yeni Ahit'le Kur'an'ın aynı seviyede kabul edilmesi. Yani bir anlamda, bir Hıristiyan için Kur'an'ın Tanrı'nın sözü olarak kabul edilmesi veya Yeni Ahit'le aynı seviyede kabul edilmesi bir çeşit ateistlik olarak görülmekteydi. İşte, Spinoza'nın ateist olarak telakki edilmesini gerektiren en büyük gerekçelerden birisi de budur.

⁵⁴ Klever, 'Spinoza's Life and Works', s. 23.

⁵⁵ Klever, 'Spinoza's Life and Works', s. 13-14, 18-19.

1661 yılına gelindiğinde Amsterdam'da, Spinoza'nın ve arkadaşlarının ateist olduğu açık açık ilan edilmekteydi. Borch'un 3 Nisan 1662'de yazdığı bir yazıda şöyle denilmekteydi: Amsterdam'da ateistler vardır. Çoğunluğu da temelde Kartezyendir. Van den Enden ve Glasemaker gibi. Bu kişiler aynı şekilde bunu başkalarına da öğretmektedirler. Onlar sık sık Tanrı hakkında konuşurlar, ama Tanrı'yla, bu âlemden başka bir şeyi anlamazlar.⁵⁶

Daha sonraki dönemlerde de, Spinoza'nın, ateist ve materyalist olduğunu iddia eden önde gelen bir çok düşünür ve filozof olmuştur. Bunların başında David Hume gelmektedir. 'Treatise on Human Nature' adlı eserinde Hume, Spinoza'nın katı bir ateist olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Spinoza'nın ateizminin temel prensibi, evrenin basitliği doktrini ve onun düşünce ve madde olarak mevcut olduğunu farz ettiği cevherin birliği (unity) doktrindir. Yine Hume, Spinoza'ya göre, alemde yalnızca bir cevher olduğunu ve bunun da mükemmel olarak basit ve bölünemez (indivisible) olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Hume'a göre, maddesizlik (immateriality), basitlik ve düşünen bir cevherin bölünemezliği doktrini, gerçek bir ateizmdir.⁵⁸

Diğer taraftan Ernst Cassirer'e göre, Schleiermacher, Spinoza'ya bir taraftan 'büyük ve aziz (sainted) Spinoza' derken, diğer taraftan onu, 'ateist' Spinoza diye isimlendirmektedir.⁵⁹

'Spinozacı' maddesini yazan Diderot, eski ve yeni Spinozacıların Spinoza'yı farklı yorumladıklarını belirtir. İnciciler birincilerin vardığı tüm sonuçları kabul etmekle birlikte, farklı olarak Spinoza'yı materyalist olarak yorumlama eğilimindedirler. 'Eski Spinozacılar ile modern Spinozacıları birbirine karıştırmamak gerekir. Bu sonuncuların benimsediği genel ilke, maddenin duyarlı ve canlı olduğudur ve bu iddialarını da, hareketsiz bir cisim olan sadece, ısının yavaş yavaş artmasıyla duyarlı ve canlı bir varlık haline gelen yumurtayla ve aslında bir tohum zerresi olan her tür hayvanın büyümesiyle kanıtlamaya çalışırlar. (...) Ve buna dayanarak, maddeden başka bir şeyin var olmadığı ve maddenin her şeyi açıklamak için yeterli olduğu sonucuna ulaşırlar ve bunun dışında, eski Spinozacılığın vardığı bütün sonuçları benimserler'.⁶⁰

⁵⁶ Klever, *Spinoza's Life and Works*, s. 24.

⁵⁷ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Volume I, Int., A.D. Lindsay, J.M. Dent&Sons Ltd., London 1911, s. 229.

⁵⁸ Hume, *A Treatise of Human Nature*, s. 228.

⁵⁹ Ernst Cassirer, *The Myth of The State*, Doubleday Anchor Books, Garden City, N. Y., 1955, s. 232.

⁶⁰ Diderot&D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, Çev., Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yay., İst., 1996, s. 274-275.

Spinoza, Flew'e göre, Tanrı ve tabiatı eş anlamlı (synonyms) olarak kullanmasından dolayı Sinâgogdan kovulmuş, böylece kendi anladığı Tanrı'nın, İbrahim'in, İshak'ın ve Yakup'un (İsrail) yaratıcı, zâti, aktif Tanrı'sı olmadığını göstererek ateist ilan edilmiştir. Hatta, o, ateistlerin ruhani (spiritual) babası olarak görülmüştür.⁶¹

Lloyd, Spinoza'nın, bir taraftan Tanrı ve alemi özdeşleştiren bir panteist olarak yorumlandığını, diğer taraftan da bir nihilist ve din karşıtı ateist (anti-religious atheist) olarak yorumlandığını belirtir.⁶²

Don Garrett'e göre, Marks tarafından, Spinoza, tarihi materyalizmin habercisi (müjdecisi/precursor) olarak kabul edilirken, Hegel tarafından da mutlak idealizmin müjdecisi olarak kabul edilmiştir.⁶³ Daha sonraki dönemde ise, bazı Marksistler tarafından Spinoza, Marks'ın bilimsel politika teorisinin ve zorunluluğunun selesi (foreshadow) olduğu belirtilir.⁶⁴

Hampshire'e göre, Spinoza'nın felsefesi, materyalist ve determinist geleneklere ilham kaynağı olmaktadır. Onun ahlaki ve dini tüm önemleri inkar eden bir determinist ve materyalist olduğu kabul edildiği için, marksistler tarafından takdir edilmektedir.⁶⁵

Scruton'a göre, Spinoza, ateizm ve mürtetlikle suçlandığı gibi, Marx ve Engels'in 'diyalektik materyalizminin' fikir babası olarak da görülmüştür.⁶⁶

Spinoza yorumcularından olan ve onun bazı eserlerini çeviren A.Wolf Spinoza'yı, sözde (reputed) ateist ve Yahudilikten kovulmuş bir Yahudi olarak tanımlarken,⁶⁷ Errol E.Harris'in 'Spinoza's Philosophy: an Outline' isimli eserine bir önsöz yazan E.E.High Wray da, Spinoza'yı, bir ateist ve bozguncu olarak niteler.⁶⁸ E.E. Harris ise, Spinoza felsefesinin ahlaki ve dini ilgilere dayanmasına rağmen, kendi zamanında ateizm suçlamasıyla karşı karşıya kaldığını, günümüzde de hümanist natüralizmi savunmakla suçlandığını belirtir.⁶⁹

Ülkemizde de, Spinoza'nın materyalist olduğunu düşünenler arasında Orhan Hançerlioğlu gibi bazı yazarlar bulunmaktadır. Söz

⁶¹ Antony Flew, *God&Philosophy*, Hutchinson&Co. Ltd. London 1966, s. 15; krş. Michael J.Buckley, *At The Origins of Modern Atheism*, Yale University Pres, New Haven 1987, s. 11, 12.

⁶² Genevieve Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, Routledge, London 1996, s. 14, 15.

⁶³ Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, s. 1 (Introduction).

⁶⁴ Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, s. 11.

⁶⁵ Hampshire, *Spinoza*, s.27-28.

⁶⁶ Scruton, *Spinoza*, s. 110, 113.

⁶⁷ Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 31.

⁶⁸ Errol E. Harris, *Spinoza's Philosophy: An Outline*, Humanities Press, London 1992, s. viii (Preface).

⁶⁹ Harris, *Spinoza's Philosophy: An Outline*, s. 12.

gelişi, Haçerlioğlu, 'Felsefe Ansiklopedisi' adlı eserinin Spinozacılık maddesinde, Spinoza'yı Engels'in yorumuyla 'Dünyayı dünyayla açıklamak şerefini taşıyan'⁷⁰ kimse olarak tarif etmektedir. Dolayısıyla, Haçerlioğlu, Spinoza'yı Engels sebebiyle böyle görmektedir. Bunun yanında, o, Spinoza'yı, materyalist olarak tanımlamaya çalışırken, diğer taraftan farkında olmadan olsa gerek, Spinoza'nın metafizikçi, Tanrıtanır ve panteist, hatta sezgici olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Spinoza, 'zorunlu olarak metafizik bir çerçevede kalmış etkin bir özdekçidir. Tanrı'yla doğayı özdeşleştirmiş, sonlu bireyleri sonsuz bir tözün kipleri (görünümleri) saymış ve tüm sonluların tek tözden zorunlu olarak türediklerini ileri sürmüştür. Özgürlüğü, ilk kez, zorunluluğun kavranması olarak tanımlamıştır. İnsanı, doğanın bir parçası olarak görmüştür. (...) Çağının bilimsel bilgileriyle sınırlı bulunduğundan bir çok yanılgılara düşmekten de elbette kurtulamamıştır. Örneğin deneyin büyük rolünü küçümsemiş ve ansal bilgiyi büyümsemiştir. Ruhsal yapıyı algıyla duyguya indirgemiş, iradeyi istekle özdeşleştirmiştir. (...) Ansal sezgiyi, bilginin en üstün biçimi saymıştır. Bütün bu yanılgılara karşı özdekçi bir felsefe geliştirmiş ve Engels'in deyimiyle varsayımlarının doğrulanmasını daha sonraki doğabilimlerine bırakmıştır'.⁷¹ Haçerlioğlu'nun, Spinoza ile ilgili buradaki ifadelerinde, bazı çelişkiler göze çarpmaktadır. Söz gelişi, bir taraftan, onun maddeci ya da materyalist olduğu ileri sürülürken, diğer taraftan maddeciliğe zıt bir tavır olan ruhçuluk veya sezgicilik, Spinoza'nın en önemli felsefi tavrı olarak dile getirilmektedir. Bunun yanında, Spinoza'nın Cevherci olduğu vurgulanırken, onun Cevherle Tek ve Mutlak Cevher olarak Tanrı'yı tasarladığı dikkatten uzak tutulmuştur.

Spinoza'nın, bir taraftan idealist diğer taraftan da materyalist olarak yorumlanmasındaki en temel neden, Ratner'e göre, ondaki beden ve zihin (mind) kavramlarıdır. İdealist olarak yorumlanması, onun Tanrı'nın sıfatlarını tanımlamasında ortaya çıkmaktadır. Zira sıfat, zihnin (intellect) cevherin tabiatını kurulmuş olarak algılaması şeklinde tanımlanır. Diğer taraftan, onun, materyalist olarak yorumlanmasını, zihnin bedenin fikri olarak tanımlanması desteklemektedir.⁷²

Gerçekte Spinoza'nın düşüncesi, bazı yorumcuların vurguladığı üzere, kendi içinde paradoks içermektedir. Yani o, iki zıt sistemi aynı anda savunmaktadır. Söz gelişi, aynı anda o, hem materyalist hem idealisttir; hem natüralist hem supernatüralisttir. Sullivan'a

⁷⁰ Orhan Haçerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, C.6, Remzi Yay., İstanbul 1993, s.159.

⁷¹ Haçerlioğlu, *a.g.y.*

⁷² Joseph Ratner, *Spinoza on God*, UMI, New York 1997, s. 36.

göre, bunun ana nedeni, Spinoza'nın zihninde taşımış olduğu ikiye bölünmüş yapı ya da anlayış şeklidir. Yani o, bir taraftan Yahudilik, Hıristiyanlık gibi geleneksel dini yapının kavramlarını kullanırken, diğer taraftan Demokritus ve Hobbes gibi mekanist-materyalist ve natüralist felsefecilerin sistem ve kavramlarını kullanmaktadır. Dolayısıyla onun, 'Tanrı ve insan felsefesinde' uygulamış olduğu bu iki ayrı argüman sebebiyle, hem idealist hem materyalist, hem natüralist hem supernatüralist şekilde tanımlanması kaçınılmaz olmuştur.⁷³

Spinoza, Sullivan'a göre, gerçek âlem Tanrı'nın, zihnin, ideaların, hislerin, ümitlerin ve korkuların, sevgilerin ve Tanrı'nın zihinsel sevgisinin (intellectual love) âlemidir düşüncesinde olduğundan dolayı, bir idealisttir. Bununla birlikte o, ideanın gerçek anlamıdır, formdur, özdür ve cismin (body) tabiatıdır ya da bir ideanın maddî modifikasyonudur (bodily modification) düşüncesinde olduğundan dolayı, bir materyalisttir.⁷⁴

Aynı şekilde, Sullivan göre, Spinoza'da, tüm tabiat ya da Tanrı'nın özü hayyızdır ve düşüncedir. Bu sebeple de, o, hem materyalist hem de idealisttir. Onun materyalizmi, Demokritus ve takipçilerinin mekanik materyalizmine benzemektedir.⁷⁵

Mamafih, metafizik ve idealizme dayanan hemen hemen tüm felsefeciler Tanrı'ya dayanmaktadırlar. Başka bir ifadeyle, maddeciliğe karşı ruhçuluğu esas alan metafizik ve idealist öğretiler Tanrı fikrini tek ve gerçek dayanak olarak benimserler.⁷⁶ Bu sebeple, Spinoza'nın materyalist olduğu ortaya konmaya çalışılıyorsa, onun metafizikçi ve idealist olması söz konusu olamayacaktır. Aynı şekilde, onun, metafizikçi ve idealist öğretisinden söz ediliyorsa, onun materyalist olması mümkün olmayacaktır. Zira, öncekiler her şeyin ilk önceliğini maddeye değil, Tanrı'nın yaratmasına vermektedirler. Sonrakiler ise her şeyin önceliğini Tanrı'ya değil, maddeye vermektedirler. Kısacası, bu iki gelenek bir birine zıt düşmektedir.

Spinoza'nın bizzat kendisinin kendi dönemindeki dinsizlik ve ateistlik suçlamalarını reddetmesi yanında, onun en önemli haleflerinden birisi olan Hegel de, Spinoza'ya yöneltilen bu gibi suçlamaları reddetmektedir. Yovel'e göre de, geleneksel olarak ateizmle

⁷³ Celestine J. Sullivan, *Critical and Historical Reflections on Spinoza's 'Ethics'*, UMI, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958, s. 2-3.

⁷⁴ Sullivan, *Critical and Historical Reflections on Spinoza's "Ethics"*, s. 17-18.

⁷⁵ Sullivan, *Critical and Historical Reflections on Spinoza's "Ethics"*, s. 18, 20.

⁷⁶ Bu konuda daha detaylı bilgiler için bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, Akçağ Yay., Ank., 1995; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yay., İst., 1986; A.Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I*, Çev., Ahmet Arslan, Ege Üniv. Edebiyat Fak., Yay., İzmir, 1982.

suçlanan Spinoza, Hegel tarafından bu töhmetten kurtarılmaya çalışılmaktadır.⁷⁷

Hegel, Spinoza'nın iddia edildiği gibi ne ateist ne de panteist olduğunu kabul eder. Ona göre, o, sadece bir akozmiktir. Hegel'e göre, Spinoza'nın felsefesi, özellikle de Tanrı anlayışı üzerinde uzunca bir şekilde duracak olursak o şöyle der: 'Felsefe tarihinde Töz, karşımıza Spinoza felsefesinin ilkesi olarak çıkar. Ünlü olduğu denli de kötü ünlü olan bu felsefenin imlem ve değerine ilişkin olarak Spinoza'nın dizgesine karşı yöneltilen başlıca suçlamalar tanrı-tanımsızlık ve daha sonra kamutanrıçılıktır. Bunların nedeni, hiç kuşkusuz Spinoza'nın dizgesinin Tanrı'yı Töz olarak ve yalnızca Töz olarak gören anlayışıdır. Bu suçlama üzerine düşünülmesi gereken noktalar ilkin Tözün mantıksal ideanın dizgesinde aldığı yerden çıkaracaktır. İdeanın gelişim sürecinde özsel bir basamak olmasına karşın, Töz gene de ideanın kendisi değil, saltık değil, ama henüz sınırlı zorunluluk biçimindeki ideadır. Hiç kuşkusuz Tanrı zorunluktur ya da denebilir ki, saltık olgudur; ama aynı zamanda o denli de saltık Kişidir, ve bu nokta Spinoza'nın felsefesinin eriminin ötesinde yatar. Bu bağlamda kabul etmek gerek ki, Spinoza felsefesi Hıristiyan dinsel bilincin içeriğini oluşturan gerçek Tanrı kavramının gerisinde kalır. Spinoza kökenine göre bir Musevi idi, ve genel olarak sonlu her şeyi geçici ve yiten bir şey olarak gören Doğunun bakış açısıdır ki felsefesinde bu düşünceye uygun anlatımını bulmuştur. Bu Doğuya özgü Tözsel birlik görüşü hiç kuşkusuz tüm daha öte gerçek gelişimin temelini oluşturur, ama üzerinde durup kalınacak bir nokta değildir; onda eksiklik olan şey Batıya özgü bireysellik ilkesidir ki, felsefi bir şekil içinde Spinoza ile eş zamanlı olarak ilk kez Leibnitz'in Monadolojisinde ortaya çıkmıştır'.⁷⁸

Hegel'in burada dikkat çekmeye çalıştığı önemli bir husus, Spinoza'nın ateist ya da panteist sayılmaktan öte, onun Tanrı anlayışının Hıristiyanlıktan uzak olmakla birlikte köken olarak Musevi Tanrı anlayışına dayandığı, hatta Doğu düşüncesine çok benzer olduğudur. Hegel'in Doğu düşüncesiyle ifade etmek istediği, İslam düşüncesi olabilir. Nitekim o, 'Doğulular bu bakış açısına göre bütünüyle doğru olarak Tanrı'yı çok adlı olarak, sonsuz adlı olarak adlandırıyorlar'⁷⁹ demektedir. Hegel'in Felsefi Bilimler Ansiklopedisi adlı eserinin Notlar ve Açıklamalar kısmında, Doğu bilgeliğine ait gönderme şu şekilde açıklanmaktadır: 'Sonsuzun (Tanrı) sonlu (ev-

⁷⁷ Yirmiyahu Yovel, 'Substance without Spirit: On Hegel's Critique of Spinoza', *Spinoza: His Thought and Work*, Edited by Nathan Rotenstreich, Jaruşalem 1983, içinde, s. 75.

⁷⁸ G.W.F. Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 1996, s. 178.

⁷⁹ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, s. 41.

ren) ile ilişkisi üzerine aynı sorun Yahudi kurgularında Tanrısal adlar sorusu olarak tartışılır (Saddia, Mumini vb.). Bir anlık ki, 'Çıkış, XXXIV, 6'da', Tanrı'ya uygulanan on üç ad (ya da yüklem) üzerine kuruludur. Aynı tin İslam'da Allah'ın doksan dokuz 'üstün adı'nın listesine götürmüştür, bir liste ki gelenek tarafından Muhammed'den türetilir.⁸⁰ Görüldüğü üzere, buradan da anlaşılıyor ki, Hegel felsefesinde Doğu düşüncesiyle, İslam düşüncesine gönderme yapılmaktadır.

Hegel, Spinoza'nın ateist olarak suçlanmasına ilişkin düşünceleri şu şekilde çürütmeye devam etmektedir: 'Buradan geriye Spinoza'nın felsefesine karşı yöneltilen tanrıtanımsızlık suçlamasına bakarsak, bu suçlamanın temelsiz olduğu ve yadsınması gerektiği görülecektir, çünkü Spinoza felsefesi Tanrı'yı yadsımak bir yana, tersine Onu biricik gerçek Varlık olarak tanır. Ne de Spinoza'nın Tanrı'dan biricik Gerçek olarak söz etmiş olmasına karşın Tanrı'sının gerçek Tanrı olmadığı ve bu nedenle Tanrı olarak adlandırılmayacağı ileri sürülebilir. Eğer bu doğru olsaydı, eşit doğrulukla söylemek gerekirdi ki, felsefeleri ile ideanın daha alt güdümlü bir basamağında durup kalan tüm başka felsefeciler de, ve yine Tanrı'yı yalnızca Efendi olarak bildikleri için Musevi ve Müslümanlar değil, ama onlarla birlikte Tanrı'yı bilinemez, en yüksek ve öte dünyasal bir Varlık olarak gördükleri için tüm Hıristiyanlar da tanrıtanımsızlık ile suçlanabilirlerdi. Spinoza felsefesine karşı getirilen tanrıtanımsızlık suçlaması daha yakın bir irdelemede kendini bu felsefede ayırışma ya da sonluluk ilkesine hakkının verilmiş olduğu noktaya indirger, ve bu yüzden gerçekte olumlu bir varlık anlamında hiçbir dünya tanımadığı için bu dizge tanrıtanımsızlık olarak değil, tersine Akozmik olarak nitelendirilmelidir'.⁸¹

Görüldüğü gibi, Hegel, Spinoza'nın ne ateist ne de panteist olduğunu, aksine onun, akozmik (alemsiz) olduğunu belirtir. Hegel'in Spinoza'yı akozmik olarak nitelemesi de eleştirilen ve tartışma konusu edilen bir husustur. Zira, haklı olarak vurgulandığı üzere Spinoza, gerçekte alemi tamamen yok saymaz. Ona göre, sonsuz varlık olarak Tanrı ve sonlu varlık olarak âlem söz konusudur. Hegel'in iddia ettiği gibi Spinoza, alemi tamamen yok sayarak her şeyi Tanrı'ya irca etmek yerine, yani ontolojik bir birlikten ziyade, metafiziksel bir birlikten bahseder. Buna işaret eden Ratner'e göre, Spinoza, Tanrı'nın metafiziksel olarak bir birliğinden (unity) bahsetmektedir. Bu birlik farklılıkta (diversity) birliktir.⁸²

⁸⁰ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, Notlar ve Açıklamalar, s. 259.

⁸¹ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, s. 179.

⁸² Ratner, *Spinoza on God*, s. 46.

Burada, Hegel'in, Spinoza felsefesi için dikkat çektiği ve üzerinde durduğu en önemli husus, Tanrı'nın ve yalnızca Tanrı'nın var olduğunu söyleyen Spinoza'nın hiçbir şekilde ateist olarak nitelendirilemeyeceğidir. Çok geniş bir yelpazeden ve değerlendirmeden yola çıkan Hegel'e göre, maymunlara, ineğe, taştan ve bronzdan yontulara Tanrı diyen kimselerin inançları bile din çerçevesinde değerlendirilirken, Spinoza'nın bizzat Tanrı'dan, Onun varlığının delillerinden ve sıfatlarından bahseden felsefesi nasıl dinsizlik ya da ateizm olarak görülecektir?⁸³

Öte yandan, Hegel'e göre, Tanrı kavramını inceleyen ve Tanrı konusu üzerinde duran her felsefe ya da çaba Tanrıbilimsel bir çabadır. Gerçek Tanrıbilim de özünde aynı zamanda bir Din felsefesidir ve Orta Çağ'da bu durum bu şekildeydi.⁸⁴ Dolayısıyla, Hegel'in düşüncelerine göre, Spinoza felsefesinin ya da Tanrıbiliminin, gerçek bir Din felsefesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Burada, Hegel'e, belki de gereğinden fazla yer vermemizin nedeni, Hegel'in de Spinoza'yla hemen hemen ortak düşünceleri paylaşmaya çalışması ve hem kendisinin hem de Spinoza'nın yanlış anlaşıldığını açıkça belirtmiş olmasıdır. Zira, Hegel'in Tanrı anlayışının⁸⁵ da, Spinoza'nın ki gibi panteist ve ateist bir anlayış olduğu yönünde birçok varsayım ve tartışmalar bulunmaktadır.

Hegel'in düşüncelerini paylaşır şekilde W.N.A.Klever da şu ifadeleri dile getirir: 'Spinoza'yı bir aziz yapmaya gerek yoktur, ama onun yaşamı çok akıllı (sober) ve dürüst (honest) bir yaşamdır. Böyle bir adamı ve erdemli davranışlarda bulunan insanı bir ateist olarak ilan etmek ne kadar mümkündür'.⁸⁶

3) Panteizm Açısından Değerlendirilmesi

Spinoza'yı, belki de, tartışmalı kılan en önemli husus, onun panteist olup olmadığıdır. Spinoza hakkında, hangi konu incelense, hemen hemen onun panteizmi kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir. Bu nedenle, onun hakkındaki en zor konu, bizzat onun Tanrı anlayışını panteizm açısından değerlendirmektir.

Spinoza'yı panteist olarak yorumlayan yorumcuların oldukça fazla olduğu yaygın olarak bilinmektedir. Moreau'ya göre, 1705'de, Toland tarafından ilk kez kullanılan panteizm kavramı ortaya çıka-

⁸³ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, s. 67.

⁸⁴ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, s. 47.

⁸⁵ Hegel'in Tanrı anlayışı konusunda daha fazla bilgi için bkz. Quentin Lauer, *Hegel's Concept of God*, State University of New York Press, New York 1982; Naim Şahin, *Hegel'in Tanrısı*, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

⁸⁶ Klever, 'Spinoza's Life and Works', s. 45.

na kadar, Spinoza'nın Kabbala'ya ve Tanrı-âlem özdeşliğine dayanan sistemi, ateizm kavramıyla ifade edilmeye çalışılmaktaydı. Bu dönemden sonra, Spinoza'nın doktrini, panteizm olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.⁸⁷

Daha sonraları, onun felsefesi, tek tip bir panteizm olarak da görülmez. Yaygın olarak, Spinoza felsefesi, idealist panteizm olarak değerlendirilmekle birlikte; Wolf,⁸⁸ onun felsefesinin W.Windelband tarafından 'matematiksel panteizm' olarak yorumlandığını, Sarah Hutton da, 'materyalistik panteizm' olarak değerlendirildiğini belirtir.⁸⁹ Pereboom, Spinoza'yı, Stoalılar gibi bir panteist olarak görürken;⁹⁰ Garvie, Spinoza'nın panteizmini özünde dini bir sistem olarak nitelendirmektedir.⁹¹

Spinoza'nın doktrinin, çoğu insan tarafından panteizm olarak isimlendirildiğini,⁹² belirten Pollock, onun mistik ve panteist sisteminin, Orta Çağ Yahudi filozoflarını takip ettiğini ileri sürer. Ona göre, bu sistemin, Bruno ve Hindu (Indian) panteizmine benzeyen yönleri de vardır.⁹³ Ancak, Pollock'a göre, Spinoza'nın panteizm olarak isimlendirilen sistemi, Mr. Fiske gibiler tarafından, 'kozmetik teizm' olarak isimlendirilmektedir. Bununla birlikte, Spinoza'nın, ne ateizm ne deizm ne de agnostisizm olarak isimlendirilen doktrini, zâti bir Tanrı'yı savunan teizm olarak da isimlendirilmektedir.⁹⁴ Görüldüğü gibi, Pollock, Spinoza sistemine dair kendi kanaatini açık bir şekilde belirtmez. Ancak, o, onun sistemini, stoacı bir panteizmden ziyade, süfizmi içeren⁹⁵ mistik bir sistem ya da dindar bir panteizm olarak gördüğünü ima eder. Bir taraftan da, o, bu sistemin, kozmik teizm ya da teizm şeklinde isimlendirilmesini de yadsımaz.

E.E. Harris, Spinoza felsefesinin, 'Tanrı ile Tabiatı aynileştirdiği için sık sık panteizm olarak değerlendirildiğini belirtir. Zira, panteizm, tabiattaki her şeyin kutsal olduğuna, her tabii nesnenin ilahî olduğuna ve tanrının (deity) aynı derecede her şeyde mevcut oldu-

⁸⁷ Moreau, 'Spinoza's Reception and Influence', s. 413.

⁸⁸ Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 60.

⁸⁹ Sarah Hutton, 'Edward Stillingfleet and Spinoza', *Disguised and Overt Spinozism Around 1700*, edited by Wiep van Bunge and Wim Klever, Leiden ; New York : E.J. Brill, 1996, içinde, s. 273.

⁹⁰ Derk Pereboom, 'Stoic Psychotherapy in Descartes and Spinoza', *Faith and Philosophy*, Vol. 11, No: 4, October 1994, s. 617.

⁹¹ A.E.Garvie, 'Pantheism' md., *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol. IX, Edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1951, içinde, s. 609.

⁹² Sir Friderick Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, Duckworth and co. London 1899, s. 331.

⁹³ Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, s. 80, 81, 82; krş. 331, 332.

⁹⁴ Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, s. 332, 333.

⁹⁵ Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, s. 361.

ğuna inanıştır'.⁹⁶ Harris'e göre, Spinoza'nın öğretisi bu tür görüşleri desteklemektedir. Hatta, ona göre, Hıristiyan öğretilerinde de bu görüşler desteklenmektedir. St.Paul şu öğretiyi savunur: 'Biz onda yaşıyoruz, hareket ediyoruz ve varız'.⁹⁷ Yine 'Rasullerin İşlerinde' St.Peter, 'hiçbir şey bayağı veya murdar değildir'⁹⁸ der. Harris, Mezmurlarda ise şu ifadelerin geçtiğini belirtir: 'Rab bütün işlerinde kutsaldır –inayetlidir-'.⁹⁹ Ancak, Harris'e göre, bir yerde, Spinoza öğretisinin, panteizm olarak yorumlanması gibi, Hıristiyan öğretisinin de benzer şekilde panteizm olarak yorumlanması yanlıştır. Çünkü, Spinoza, 'tabiat' kelimesini kullanmakla hata etmiştir. Böylece, Spinoza'ya göre, Tanrı'yla özdeşleşmiş olan tabiat sonsuz bütün (infinite whole) olmaktadır. Ayrıca, Spinoza, her şeyin aynı derecede ilahî –tanrısal- ya da mükemmel olduğuna inanmamaktadır. Ancak alemin, mükemmelliğin değişen derecelerinde sonsuz tavırlar içerdiğine inanmaktadır. Fakat diğer taraftan, tüm bunların ötesinde, Harris'e göre, Spinoza'nın Tanrı'sı sonsuz sıfatlara sahiptir. Panteistlerin tanrısı olan fiziki tabiat ise, ancak bunlardan birine sahiptir. Bu sebeple, Spinoza'nın Tanrı'sı aşkın bir Tanrı'dır (trancendent deity) ve o, bu şekildeki bir panteistten tamamen farklı gözükmektedir.¹⁰⁰

Kısacası, Harris burada, iki tür panteizmi söz konusu etmektedir. Biri, bir şeyin kutsal olduğuna inanan panteizm, diğeri de Tanrı ile alemleri özdeşleştiren panteizm. Ama sonuçta her ikisi de panteizm adı altında ifade edilmektedir. Ona göre, Hıristiyanlık bunlardan birincisine dahil olurken, Spinoza'nın öğretisi ikincisine dahil olmaktadır. Fakat yine de, Harris, Spinoza'nın panteizmi konusunda kesin bir kanaate sahip değil gibi gözükmektedir. Çünkü o, bir taraftan Spinoza'nın Tanrı'sının sonsuz sıfatlara sahip olduğu düşüncesini dikkate almakta, bu durumda onun aşkın bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu ve bu sebeple de panteizmden uzaklaştığını dile getirmektedir. Diğer taraftan ise, Spinoza'nın Tanrı ile âlemi ya da tabiatı özdeşleştirdiğini düşünmekte ve bu nedenle onu panteist olarak görmektedir. Harris, Spinoza hakkında bir tek bir telakkinin değil farklı açılardan bir çok telakkinin yapılabileceği düşüncesindedir. O, Spinoza'nın, bir taraftan sonsuz sıfatlara sahip bir Tanrı kabul etmesinden ve aşkın bir Tanrı anlayışından dolayı panteist olmayacağını dile getirirken, diğer taraftan da Tanrı ve tabiatı özdeş kabul etmesi sebebiyle panteizme vardığını ifade etmektedir.

⁹⁶ Harris, *Spinoza's Philosophy: An Outline*, s. 25.

⁹⁷ *Kitabı Mukaddes*, Resullerin İşleri 17/28, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997, s. 140. (in him we live and move and have our being)

⁹⁸ *Kitabı Mukaddes*, Resullerin İşleri 10/28. (nothing is common or un clean)

⁹⁹ *Kitabı Mukaddes*, Mezmurlar 145/17, s. 617. (the Lord...is holy in all his works)

¹⁰⁰ Harris, *Spinoza's Philosophy: An Outline*, s. 26.

Samuel E. Stumpf da, Spinoza'nın panteizminin, yukarıda dile getirilen, Kutsal Kitaptaki (Resullerin İşleri 17/28) aynı ifadeye dayandığını belirtmektedir.¹⁰¹ Yani, ona göre, Spinoza'nın panteizm olarak isimlendirilen sistemi, Kutsal Kitaptan kaynaklanmakta ve ona dayanmaktadır.

Hampshire'e göre ise, bir panteist olan Spinoza, tüm tabii olguları, zâti Tanrı dışında, bir içkin vahiy ile yorumlamaktadır.¹⁰² Yani, ona göre, Spinoza, zâti bir Tanrı fikrine sahip olmayan panteisttir. Ancak Spinoza, 'Tanrı'nın zihinsel sevgisini' savunduğundan dolayı, materyalist yerine genellikle mistik bir panteist olarak tanımlanır.¹⁰³ Ayrıca ona göre, o, panteizmin tanımında olduğu gibi Tanrı'yla tabiatı aynileştirmekte ve bu ikisini bir bütün olarak görmektedir.¹⁰⁴ Ancak Hampshire'e göre, Spinoza, kendi içinde bazı paradokslar (self-contradictory) da yaşamaktadır. Çünkü o, bir taraftan Tanrı ve tabiatı birbiriyle özdeşleşmiş bir bütün olarak değerlendirirken, diğer taraftan Tanrı ve tabiat arasında yaratıcı (Creator) ve onun yaratması (creation) ayrımını ortaya koymaktadır. Böylece Tanrı, insana da atfedilebilen irade ve istek sıfatlarına sahip yüce bir zât olarak (super-person) kabul edilmiş olmaktadır. Fakat teologların ve metafizikçilerin, insan analogisine göre tanımlamaya çalıştıkları yaratıcı Tanrı imajı, kötülük problemi ve Tanrı'nın hür seçimi gibi çözülmez çelişkiler ortaya çıkaracaktır. Ona göre, yaygın Yahudilik ve Hıristiyanlık anlayışında, zorunlu yaratma fikri de aynı düalizmi içermektedir. Aynı şekilde, biri diğerinin nedeni olan iki cevher anlayışı da, yaratıcı ve onun yaratıkları ayrımı şeklinde başka bir çelişki daha ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁵

Spinoza'yı birkaç anlayışı birlikte savunan paradoksal bir filozof olarak değerlendirenlerden birisi de Hampshire'dir. Çünkü o, Spinoza'yı bir taraftan Tanrı ile tabiatı özdeş kabul ediyor diyerek panteist ilan etmekte, öte yandan da onun Tanrı ve tabiat, Sonsuz ve sonlu, Yaratıcı ve yaratılmış ayrımı yaptığını ileri sürmektedir.

Don Garrett'a göre ise, 'Spinoza, yatıştırıcı ya da alaycı teistik terminolojisinde dinsizliği gizleyen basit bir ateist değildir. Onun Tanrı'sı, aşkın bir yaratıcı olmaktan ziyade, tabiatla özdeş olan bir

¹⁰¹ Samuel Enoch Stumpf, *Philosophy: History&Problems*, (Fourth Edition), McGraw-Hill, Inc., New York 1989, s. 249.

¹⁰² Hampshire, *Spinoza*, s. 27.

¹⁰³ Hampshire, *Spinoza*, s. 168.

¹⁰⁴ Hampshire, *Spinoza*, s. 39-40. Hampshire'in buradaki panteizmden anladığı şey; Tabiatın birliği (unity of Nature), mistik sezgiler (mystical intuitions) ya da şiirsel ve romantik (poetical and romantic) duygularla ilgi bir doktrindir.

¹⁰⁵ Hampshire, *Spinoza*, s. 40-41-42, 51.

Tanrı'dır'.¹⁰⁶ Buna rağmen Garrett'e göre, 'Spinoza'nın felsefesini bir ateizm formu olarak tartışanlar da olmuştur'.¹⁰⁷

Scruton'a göre, aynı şekilde, Spinoza, Tanrı ve âlemi bir birinden ayırmamasından, her ikisini özdeş kabul etmesinden ve Tanrı'yı her şeyin için nedeni olarak görmesinden dolayı panteist ve ateist olarak anılmıştır. Hatta ona göre, Novalis'in Spinoza'yı 'Tanrı sarhoşu adam' olarak zikretmesi de bu sebeptir.¹⁰⁸

Caird'e göre, Spinoza'nın sistemi şiirsel ya da hayali panteizm şekli olarak tanımlanabilir. Onun sistemi, tamamen panteist bir sistemdir. Hatta, akozmizmi çağrıştıran bir panteizm türüdür. Bu, onun Kabbala'ya olan ilgisine dayanmaktadır ve Kabbala mistisizmi ya da Kabbala panteizmi ismiyle de isimlendirilmektedir. Ona göre, Spinoza'da, Tanrı, doğrudan doğruya sonlu âlemin yaratıcısı değildir. O da, Plotinus gibi, bunu, sudurla açıklamaktadır. Sonlu âlem, ilahî tabiatın zorunluluğundan çıkmaktadır (follow)¹⁰⁹ ve âlem Tanrı'nın tabiatının farklı ifade edilışıdır (manifold expression).¹¹⁰ Ancak, bunun yanında, Caird'e göre, Spinoza'nın panteizmini sıkıntıya düşüren ve iptal eden kanıtlar da vardır. Söz gelişi, 'var olan her şey Tanrı'dadır' ve 'tavırlar yalnızca Tanrı'da varolan, yalnızca Tanrı sayesinde algılanabilen şeylerdir' ifadeleri bu kanıtlardandır. Bunlar, Tanrı'nın âlemlerle ilişkisinin tamamen panteist bir bakış açısıyla ele alınmasını reddetmektedir.¹¹¹ Fakat Caird, tüm bu farklı duruma rağmen, Spinoza'nın panteist olduğunu kabul eden bir kanaat sergilemektedir.

Ben-Shlomo'a göre, Spinoza, Tanrı ve sonsuz cevheri tabiatla özdeşleştirdiği için panteist olarak yorumlanmıştır. Onda, ruh ve madde, Tanrı ve âlem düalizmi, her şeyin birliği ilkesi olan monizme indirgenmiştir. Ancak, tüm bunlara rağmen, Spinoza, geleneksel monoteizm içindedir ve monoteisttir. Çünkü, ona göre, Tanrı gerçekten Bir ve Sonsuzdur. Bu nedenle, Kutsal Kitabın dediği anlamda, Tanrı'dan başka hiçbir şey yoktur.¹¹²

Strauss, Herman Cohen tarafından, Spinoza'nın sisteminin panteizm ya da mistisizm olarak nitelendirildiğine dikkat çeker.

¹⁰⁶ Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, s. 9.

¹⁰⁷ Garrett, *The Cambridge Companion to Spinoza*, s. 10.

¹⁰⁸ Scruton, *Spinoza*, s. 48, 52.

¹⁰⁹ Caird, *Spinoza*, s. 46, 47, 48, 52, 69, 166.

¹¹⁰ Caird, *Spinoza*, s. 175.

¹¹¹ Caird, *Spinoza*, s. 162, 163.

¹¹² Yosef Ben-Shlomo, 'Substance and Attributes in the Short Treatise and in the Ethics: An Attempt at an 'Existentialist' Interpretation', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Ed. Yirmiyahu Yovel, E.J. Brill, Leiden 1991, içinde, s. 219.

Çünkü, ona göre Spinoza, Tanrı'yla birliği (unity) ve Tanrı'ya yakınlığı (proximity) savunmaktadır.¹¹³

Spinoza'nın panteizminin cevherin birliği (oneness) üzerine kurulduğunu iddia eden Gilles Deleuze'e göre de, Etika'da olduğu gibi, tabiat Tanrı'yla özdeşleştirilmiştir. Böylece, Natura Naturata ve Natura Naturans için olarak ifade edilmiştir.¹¹⁴

Hartshorne'a göre, Spinoza'nın panteizmi, Tanrı'yı tek gerçek olarak görmektedir. Tanrı, âlemi de kendi özünde içeren mutlak olarak sonsuz tek gerçektir.¹¹⁵

'Her şey Tanrı'dadır' ilkesinden hareket eden Parkinson'a göre, Spinoza'nın panteizminde,¹¹⁶ Tanrı mutlak olarak sonsuzdur. Her şey Tanrı'dadır, yani Ondan çıkar ve O olmaksızın ne var olabilirler ne de algılanabilirler. Spinoza'nın panteizminin mantıksal temeli budur.¹¹⁷ Parkinson'un, Spinoza'nın panteizminin temel ilkesi olarak dile getirmiş olduğu, 'her şey Tanrı'dadır, Onsuz ne var olabilirler ne de algılanabilirler' düşüncesi, panteizmden ziyade, pan-enteizmin ilkesidir. Çünkü, bilindiği üzere, panteizm, 'her şey Tanrı'dır' ilkesini savunmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki Parkinson, burada, pan-enteizmi panteizm olarak ifade etmektedir.

Söz konusu ilke bağlamında konuyu ele alan Macit Gökberk de, Malebranche'ın 'her şey Tanrı'dadır' görüşünde olduğu için pan-enteist, Spinoza'nın da 'her şey Tanrı'dır' görüşünü savunduğu için panteist olduğunu belirtir ve şöyle der: 'Malebranche her şeyi Tanrı'da görüyordu (panentheism). Spinoza'nın sistemi ise tam bir pantheizmdir; onun öğretisi her şeyde Tanrı'yı bulur; evren Tanrı ile doludur; evren Tanrı'nın kendisidir. (Oysa Malebranche'ta evren Tanrı'da idi)'.¹¹⁸ Bu düşünceler, biraz önce yukarıda, bizzat Spinoza'nın kendi eserlerinden hareketle dile getirmeye çalıştığımız ifadelere zıt düşmektedir. Çünkü, en temelde, Spinoza, bir çok defa tekrarladığımız gibi, hem tüm eserlerinde hem de bilhassa Etika'da 'her şey Tanrı'dadır' demektedir. Hatta, bu ilkedен hare-

¹¹³ Bkz. Leo Strauss, *Spinoza's Critique of Religion*, Translated by E.M. Sinclair, Schocken Books, New York 1965, s. 208.

¹¹⁴ Gilles Deleuze, *Spinoza: Practical Philosophy*, Translated by Robert Hurley, City Lights Books, San Francisco 1988, s. 110, 111.

¹¹⁵ Bkz. Charles Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, Archon Books, Hamden 1964, s. 41; krş. Charles Hartshorne and William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, The University of Chicago Press, Chicago 1953, s.189-197.

¹¹⁶ G.H.R. Parkinson, *Spinoza's Theory of Knowledge*, Clarendon Press, London 1954, s. 48.

¹¹⁷ Parkinson, *Spinoza's Theory of Knowledge*, s. 63.

¹¹⁸ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 6. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 1990, s. 292.

ket eden Armour'a göre, Spinoza, Malebranche ile benzer düşünceleri savunmaktadır.¹¹⁹

Spinoza'nın sisteminin panteizm olduğunu ve onun da vahdet-i vücud olduğunu iddia edenler de söz konusudur. Söz gelişi, Adnan Adivar, Spinoza'nın bir ateist değil, panteist, hatta 'Allah'ı' her yerde gören bir vahdet-i vücudçu olduğunu belirtir.¹²⁰ Ancak bize göre, geniş bir tartışma konusu olan panteizm ve vahdet-i vücud münasebetinde, panteizm vahdet-i vücud olarak isimlendirilemeyeceği gibi, pan-enteizm de tam olarak vahdet-i vücuda tekâbül etmese gerektir.¹²¹

Belki de Spinoza ismi söz konusu olduğunda en hararetli tartışmaların zeminini oluşturan onun panteist olup olmadığına dair düşüncelerden, yorum ve yorumculardan şu ana kadar onun panteizmini savunanları dile getirmeye çalıştık. Bu noktadan sonra, bizatihi Spinoza'nın kendi döneminden başlayarak, onun sisteminin panteizm ya da onun kendisinin bir panteist olmadığını ileri süren yorum ve yorumcuları incelemeye görmeye ve ele almaya çalışacağız.

Daha Spinoza'nın sağlığında, yani kendi döneminde, Velthuysen, Spinoza'nın, ateist ve deist olması yanında, Tanrı ve âlemi aynı/özdeş kabul ettiğini ileri sürer. Ona göre, Spinoza, Tanrı'yı âlemin yapıcısı (yaratıcısı/maker) ve kurucusu olarak tanımaktadır. Aynı şekilde, ona göre, Spinoza, her şeyin kaçınılmaz bir zorunlulukla Tanrı'dan çıktığını (emanate) ve tüm bu âlemin Tanrı olduğuna inandığını iddia etmektedir. Yani, Velthuysen'e göre, Spinoza, tüm şeylerin Tanrı'nın tabiatından zorunlu olarak çıktığını ve âlemin bizzat kendisinin Tanrı olarak düşündüğünü ifade eder.¹²²

Bu iddialara karşı Spinoza, 'bunlar tamamen yanlış' diyerek şiddetle karşı çıkar. Spinoza'ya göre, Velthuysen hatalı bir şekilde, kendisinin ceza ve mükafat alamayacağını, her şeyin kadere terk edileceğini, her şeyin kaçınılmaz bir zorunlulukla Tanrı'dan çıktığını ve âlemin Tanrı olduğunu iddia ettiğini ileri sürmektedir. Bunlar, Spinoza'ya göre, Velthuysen'in kin ve garazlarıdır. Çünkü, 'Tanrı-Politik İnceleme'de olduğu iddia edilen bu düşüncelerin hiçbiri,

¹¹⁹ Bkz. Leslie Armour, *Being and Idea: Developments of Some Themes in Spinoza and Hegel*, Georg Olms Verlag, New York 1992, s. 133, 153.

¹²⁰ A.Adnan Adivar, *Bilim ve Din (İlim ve Din)*, Remzi Kitabevi, İst., 1980, s. 155.

¹²¹ Bu konuda daha geniş bilgi, inceleme ve tartışmalar için bkz. Hüsametdin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990; Murtaza Korlaelçi, 'Panteizm ile Vahdeti Vücut'un Mukayesesi', Erciyes Üniversitesi Yay., No: 29, Kayseri 1992, Ayrı Basım.

¹²² Letter XLII from Velthuysen, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 240-241.

Spinoza'ya göre, bu eserin hiçbir yerinde kesinlikle yoktur.¹²³ Nitekim, Spinoza, Oldenburg'a yazdığı 73. mektupta, Tanrı ve âlemi bir ve aynı görerek özdeşleştirenlerin büyük bir yanılğı içinde olduklarını açıkça belirtmektedir.¹²⁴ Dolayısıyla, Spinoza'ya göre, bu tür kimseler kendi kitabının içeriğini tamamen boşaltan ve yanlış yorumlayan 'baş belası' kimselerdir.¹²⁵ Zira, Spinoza'ya göre, Tanrı ve tabiat birbirinden farklıdır, bu nedenle Tanrı ve tabiat bir (one) ve aynıdır (same) demek tamamen yanlıştır.

Bu konuda Spinoza, eski İbraniler (ancient Hebrews) ve Paul (Pavlus) gibi düşündüğünü belirtir. Yani Tanrı, her şeyin geçici (transient) nedeni değil için (indwelling) nedenidir. Diğer bir şekilde, her şey Tanrı'da (*in God*), Tanrı sayesinde yaşar ve hareket eder (move).¹²⁶ Nitekim Spinoza'ya göre, St. Paul, Rasullerin İşlerinde (17/28): 'Biz onda yaşıyoruz, hareket ediyoruz ve varız' derken; Yuhanna'nın birinci mektubunda da(4:13): 'Biz Tanrı'dayız ve Tanrı bizdedir, çünkü O, bize kendi Ruhundan vermiştir' denilmektedir.

Daha önce belirtildiği üzere, önemine binaen tekrar vurgulamak gerekir ki Spinoza, eserlerinde panteizmin temel ilkesi olarak kabul edilen prensip gibi, 'her şey Tanrı'dır' dememektedir. Bunun aksine pan-enteizmin temel ilkesi gibi, 'her şey Tanrı'dadır'¹²⁷ demektedir. Bununla birlikte, o, klasik panteizmde olduğu üzere vahyi, peygamberliği ve mucizeyi de inkar etmek yerine, teistik ya da ilahî dinlerde olduğu gibi vahyi, peygamberliği, kutsal kitapları, mucizeyi ve yaratmayı dinlerin temel doktrinleri olan olgular olarak kabul etmekte ve hatta gerekli görmektedir.¹²⁸ Belki burada Spinoza'nın teizmin bu kavramlarının ve anlayışlarının içeriğini nasıl dolduğu ya da teizmle tam olarak örtüşüp örtüşmediği tartışılabilir ve eleştirilebilir.

¹²³ Letter XLIII to Ostens, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 256-257.

¹²⁴ Letter LXXIII, To Oldenburg. (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 343.

¹²⁵ Letter XLIII to Ostens, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 258).

¹²⁶ Letter LXXIII to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 343; 'Tanrı her şeyin geçici (transient) nedeni değil, fakat nüfuz eden/içkin (indwelling) nedenidir' Spinoza, *Ethics*, I, XVIII, s. 18.

¹²⁷ Spinoza, *Etika*, s. 44, 49, 54, 66; Spinoza'nın söz konusu ifadeleri şu şekildedir: 'her şey Tanrı'dadır', 'var olan her şey Tanrı'dadır' ya da 'her şey Tanrı'dadır', 'var olan her şey Tanrı'dadır ve Tanrı sayesinde tasarlanabilir', 'var olan her şey Tanrı'dadır ve Tanrı'ya bağlıdır ki Onsuz ne var olabilirler ne de tasarlanabilirler', 'varolan her bir şey Tanrı'dadır' ve 'her şey Tanrı'dadır ve Ona bağlıdır, Onsuz hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz'. Spinoza, *Ethics*, I, s. 11, 14, 15, 18, 23, 30.

¹²⁸ Bu konuda Spinoza'nın düşüncelerini daha geniş görmek için bkz. Arıcan, 'Akıl İman İlişkisine Spinoza'nın Yaklaşımı', <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/327.pdf>

Spinoza'nın panteist olarak nitelendirilmesine en ciddi karşı çıkışı gösterenlerden birisi, yukarıda daha önce kısmen belirttiğimiz gibi, Hegel'dir. O, Spinoza'nın bir panteist ve ateist olarak isimlendirilemeyeceğini, aksine onun akozmik (alemsiz) olarak adlandırılabileceğini dile getirmektedir.¹²⁹

Hegel'in, Spinoza hakkındaki bazı düşüncelerini, doğrusu Spinoza felsefesi açısından pek uygun bulmak mümkün gözükmemektedir. Söz gelişi, Spinoza'nın 'alemi gerçek bir varlık olarak görmediği' iddiası bu kabildendir. Zira Spinoza, alemin Tanrı tarafından meydana getirilmiş olduğunu belirtir. Kısacası o, Tanrı'nın sonsuz, alemin ise sonlu olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁰ Dolayısıyla Hegel'in, Spinoza felsefesinin ateist ve panteist olarak değerlendirilemeyeceği, buna karşılık akozmik olarak değerlendirilmesi gerektiği şeklindeki düşüncesi, bize göre yukarıdaki gerekçeden dolayı Spinoza felsefesine uygun düşmemektedir. Gerçi, Hegel'in, Spinoza'yı alemsiz (akozmik) olarak nitelendirmesi bir tür panteizm olarak da yorumlanabilir. Bu nedenle, Hegel, bu konuda, Spinoza'yı panteist addedenlerden pek de farklı bir tavır sergilememiş olmaktadır.

Buna karşın Cassirer, Hegel ve Spinoza felsefesinin panteizmle suçlanamayacağını savunur ve şöyle der: 'Daha ilk başlangıçtan Hegel, panteizmle suçlanmıştır. Onun teolog olan tüm karşıtları (opponents) onu bununla suçlamışlardır. Bu suçlama büsbütün asılsız da değildir, ama açıklanması ve sınırlandırılması gereklidir. Şayet panteizm; tüm şeylerin aynı düzeye getirilmesi, varlık ve değer arasında gerçek bir ayırım bulunmadığı anlamına geliyorsa, ne Spinoza ne de Hegel panteist olarak isimlendirilebilirler. Spinoza'nın sisteminde cevherle onun tavırları arasında, ebedi ile geçici olan arasında ve zorunlu ile mümkün arasında kesin ve açık seçik bir ayırım vardır. Aynı şeyler Hegel için de geçerlidir. O, hiçbir zaman gerçekliği ampirik varoluşla özdeşleştirmemiştir'.¹³¹ Joachim'e göre de, Spinoza, tavırlarla Tanrı'yı özdeşleştirmez. Bunlar, bir birinden ayrıdır.¹³²

Cassirer'in burada dile getirmiş olduğu düşünceler, Spinoza felsefesinin ve teolojisinin sağlıklı anlaşılmasının olmazsa olmaz şartıdır. Spinoza ve Hegel felsefesindeki bu ayrımlar ve farklılıklar

¹²⁹ Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, s. 178.

¹³⁰ Bu konuda Spinoza'nın düşünceleri için bkz. Spinoza, *P.C.P.*, s. 175; Spinoza, 'Letters', LXXIII, To Oldenburg, (A.Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 343; Spinoza, 'Letters', LIV, LVI to Hugo Boxel, (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*), s. 277, 279, 287; Spinoza, *Ethics*, s. 11, 14, 15, 18, 23, 30.

¹³¹ Cassirer, *The Myth of The State*, s. 328.

¹³² Harold Henry Joachim, *A Study of The Ethics Of Spinoza*, Clarendon Press, Oxford 1901, s.120.

fark edilmediği ve dikkate alınmadığı sürece her iki filozof da yanlış yorumlanacak ve anlaşılacaktır.

Spinoza'nın Tanrı anlayışı üzerine özel bir çalışma yapmış olan Masson da, Cassirer'in düşüncelerine benzer şekilde, Spinoza'nın Tanrı veya tabiatı cisimsel tabiatla özdeşleştirmeye (identify) çalışmadığını belirtir. Çünkü, ona göre de, Spinoza 1675'de Oldenburg'a yazdığı 73. Mektupta, Tanrı'yla tabiatı özdeşleştirenlerin açık bir yanılgı içinde olduklarını ve kendisinin 'her şey Tanrı'dadır ve Tanrı'da hareket eder' diyen Paul'un düşüncelerini paylaştığını dile getirir. Spinoza, John'un birinci mektuplarında (Yuhanna 4:13) dile getirdiği şu düşüncelerle de hem fikirdir: 'Biz Tanrı'dayız ve O da bizdedir, bu yüzden O bize kendi ruhundan vermiştir'. Bununla birlikte, Masson'a göre, M.P.Levine'in dediği gibi, 'şayet Spinoza, tabiat, Tanrı ve cevheri basit bir şekilde şeylerin bütünü olarak görüyorsa, bu durumda o bir panteist olarak tanımlanacaktır'. Ancak Masson'a göre, Spinoza böyle bir anlayıştan sakınmaya çalışmaktadır. Ona göre, hem E. Curley Spinoza'da Tanrı ve fiziksel tabiat arasında bir farklılık olduğunu düşünür, hem de Alan Donagan Spinoza'da cevher ve şeylerin bir bütün olduğunu düşünmemektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı, Masson'a göre, Spinoza bir panteist değildir.¹³³

Masson'a göre, Spinoza, indirgemeciliğinden dolayı, dinde baş natüralist (arch-natüralist) ve baş indirgemeci (arch-reductionist) olarak görülmektedir. Onun en önemli indirgemeciliği ya da özdeşleştiriciliği, Tanrı ve tabiat arasındadır. Söz gelişi, x'in, y'ye indirgendiği ifade edildiğinde, burada x'in y'den başka bir şey olmadığı ya da x'in yalnızca y olduğu söylenmiş olmaktadır. Böylece, onun, Tanrı'yı tabiatla indirgediği, yani Tanrı'yı tabiatla başka bir şey olarak görmediği iddia edilmiş olmaktadır.¹³⁴ Masson'a göre, tüm bu düşünceler yanlıştır. Spinoza, hiçbir şekilde bir dini de, eleştirmemektedir.¹³⁵ Bilakis, onun düşünceleri, dinin rasyonelleşmesi ve sekülerleşmesi yolunda katkı sağlamaktadır. Özellikle de, onun bu katkısı Yahudiliğin sekülerleşmesi hususundadır.¹³⁶ Aynı şekilde, ona göre, Spinoza, basit bir şekilde panteist, maddeci bir panteist ya da materyalist değildir. Onun, tabiatı, cisimsel tabiatla özdeş-

¹³³ Mason, *The God of Spinoza*, s. 31-32; krş. s. 250-251. (Mason, Levine'den aktardığı ifadeyi onun şu eserinden nakletmektedir: M.P. Levine, *Pantheism* (London: Routledge, 1994), pp.137, 362-3, n.7).

¹³⁴ Richard Mason, 'Reducing Religion: The Case of Spinoza', *Teology*, Volume 101, No: 800, March/April 1998, s. 111.

¹³⁵ Mason, 'Reducing Religion: The Case of Spinoza', s. 118.

¹³⁶ Bkz. Mason, 'Reducing Religion: The Case of Spinoza', s. 111.

leşmiş de değildir. Bu, ancak, zihinsel ya da düşünsel olarak algılanabilir.¹³⁷

Masson'un Curley'e yaptığı referansı ve bunun doğruluğunu Curley'in eserine baktığımızda görmekteyiz. Curley, özellikle, Bennett¹³⁸ ile Spinoza hakkında yapmış olduğu tartışmada, Bennett'i, 'Spinoza'nın, cevheri tabiatın tamamıyla özdeşirdiği' şeklindeki düşüncesinden dolayı eleştirmektedir. Ona göre, Bennett, böylece, Spinoza'yı, Tanrı'yla tüm gerçekliği özdeşleştiren bir panteist olarak yorumlamaktadır. Bunun yanında, ona göre, Bennett, bu yorumuyla, ateistlerle de hem fikir olmakta ve bu şekilde o, Spinoza'yı, hem panteist hem de ateist olarak görmektedir.¹³⁹ Çünkü, sonuçta Bennett, Spinoza'nın Tanrı'sını, bir çok Spinoza yorumcusu gibi yanlış bir şekilde, her şey Tanrı'dır anlayışına ilaveten, hem âlemle ve varlıklarla özdeş hem de bu yüzden değişebilir (mutable) olarak yorumlamaktadır.¹⁴⁰

Curley'e göre, Spinoza, ne Tanrı ve âlemi özdeş gördüğünü ne de Tanrı'nın değişebilir olduğunu kabul eder. Çünkü ona göre, Etika'da Spinoza, Tanrı'nın değişmez olduğunu ve her şeyin Tanrı (*is God*) değil de, her şeyin Tanrı'da (*is in God*) olduğunu savunmaktadır. O halde, Tanrı değişmez ise, tüm tabiatla özdeş değildir ve tüm tabiatı Tanrı'yla özdeşleştirmek, basitçe panteizm ise, bu anlamda Spinoza, bir panteist değildir.¹⁴¹

Diğer taraftan, Curley, Spinoza'nın panteist olamayacağına başka bir kanıt olarak, onun *Natura Naturans* ve *Natura Naturata*¹⁴² ayrımını örnek gösterir. Spinoza'nın, *Short Treatise*'de

¹³⁷ Mason, 'Reducing Religion: The Case of Spinoza', s. 117.

¹³⁸ Curley'in Spinoza hakkında kalem kavgasına giriştiği Bennett, Curley'in kendisini Spinoza'yı panteist olarak yorumladığının doğru bir tespit olduğu belirtir. Bennett göre, Spinoza, Tanrı'yla tüm gerçekliği özdeşleştirmektedir ve böylece panteizmi kurmaktadır. Çünkü, ona göre, Spinoza, genelde 'Tabiat' ya da 'Tanrı' diye isimlendirilen tüm âlemin yegane cevher olduğu düşüncesindedir. Jonathan Bennett, 'Spinoza's Monism: A Reply to Curley', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Ed. Yirmiyahu Yovel, Leiden 1991, içinde, s. 57, 58; J. Bennett, 'Spinoza's Metaphysics', *The Cambridge Companion to Spinoza*, Ed. Don Garret, Cambridge Univ. Pres, New York 1996, içinde, s. 64.

¹³⁹ Edwin Curley, 'On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism', *God and Nature: Spinoza's Metaphysics*, Ed. Yirmiyahu Yovel, Leiden 1991, içinde, s. 44.

¹⁴⁰ Curley, 'On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism', s. 45.

¹⁴¹ Curley, 'On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism', s. 45

¹⁴² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Bayrakdar, 'Spinoza'nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının İslami Kökenleri', Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XL, Ayrı Basım, Ankara 1996; M.Kazım Arıcan, 'Spinoza'nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar', *Dinbilimleri Akademik Araştırma dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, 2004; ayrıca elektronik erişim için bkz. <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt4/sayi4/makale/arican.pdf>

belirttiği gibi, Natura Naturans, açık ve seçik olarak bizzat kendi kendisi sayesinde algılanan, kendisinden başka bir varlığa ihtiyaç duymayan Tanrı'nın tüm sıfatlarını ve cevheri ya da Tanrı'yı ifade etmektedir. Natura Naturata ise, cevherin tavırlarıdır. Bu açık ve seçik ayırım, Spinoza'nın bir panteist olmadığına işaret etmektedir.¹⁴³ Böylece o, Short Treatise, Etika ve kendisini suçlayan Velthuysen'e yazdığı 42. ve 43. mektuplarda, evrenin Tanrı olduğu ve şeylerin Tanrı'dan zorunlu olarak sudur ettiği (emanate) suçlamasını reddeder.¹⁴⁴

Spinoza'nın panteizmden kaçınması, Armour'a göre de, Natura Naturans ve Natura Naturata ayırımına dayanmaktadır. Bu ayırımda, aktif olanla nihâi sonuç ya da nedenle sonuç arasında temel bir ayırım yapılmıştır.¹⁴⁵

Görüldüğü gibi, Spinoza'yı panteist olarak değerlendiren yorumcular kadar, en azından onun salt olarak panteist olmadığını düşünen yorumcular da azımsanmayacak sayıdadır. Onunla ilgili olarak, buraya kadar ele almış olduğumuz tüm tartışmalar, Spinoza'yı kolayca panteist ilan etmenin pek de mümkün olmaması gerektiğini ortaya koysa gerektir.

Felsefe tarihinde, Spinoza'nın panteist olduğunu düşünenlerin azımsanmayacak sayıda olduğunu, yukarıda belirtmiştik. Üstelik, kimi yorumcular daha ileri giderek onun, şu ana kadar yaşamış 'panteizmin en büyük peygamberi'¹⁴⁶ olarak görüldüğünü belirtmektedir. Tüm bu yorum farklılıkları hem panteizm kavramının içeriğine yüklenen anlamdan hem de Spinoza'nın düşüncelerinin, onun tüm eserlerinin bir bütünlük içerisinde değerlendirilememesinden kaynaklanan önemli sorunlarla ilişkili olduğu düşünülebilir. Spinoza'nın çok farklı yorumlara imkan tanıyacak düşüncelerinin bulunduğu gözden uzak tutulmaması gereken bir prensip olması yanında, onun çok keskin sınırlar içerisine de konulması, doğrusu sisteminin bütünlüğü açısından da pek uygun olmayan bir yaklaşım olsa gerektir.

Son dönem bazı Spinoza yorumcusu, onun düşüncesini panteizm kavramıyla ifade etmeye çalışmıştır. Şimdi de, Spinoza

¹⁴³ Edwin Curley, *Spinoza's Metaphysics : An Essays in Interpretation*, Harvard University Press, Cambridge 1969, s. 42-43, 61; krş. Curley, 'On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism', s. 45, 47.

¹⁴⁴ Curley, 'On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism', s. 47, 48.

¹⁴⁵ Armour, *Being and Idea: Developments of Some Themes in Spinoza and Hegel*, s. 157.

¹⁴⁶ Siebe Thissen, 'Images of Light and Shadow: Spinozism Bursts Forth into Dutch Cultural Life', *Disguised and Overt Spinozism Around 1700*, Edited by Wiep Van Bunge and Wim Klever, E.J.Brill, Leiden 1996, içinde, s. 125.

sisteminin pan-enteizm olarak değerlendirilmesi üzerinde durmaya çalışalım.

4) Pan-enteizm Açısından Değerlendirilmesi

Spinoza'nın salt olarak panteist olamayacağını dile getiren yorumlar, temelde Spinoza'nın Oldenburg'a yazdığı 73. mektupta¹⁴⁷ ifade ettiği, 'Tanrı ve alemi bir ve aynı sayanlar açıkça büyük bir yanılığın içindedirler' sözüne dayanmaktadırlar. Buradan hareket eden yorumculara göre, Spinoza'nın, Tanrı ve âlem özdeşliğini savunan panteizmden farklı bir konumda değerlendirilmesi gerekmektedir. Hem Spinoza'nın bu hususa ilişkin düşüncelerine hem de onun panteist olarak isimlendirilmesine karşı çıkan tartışmalara daha önce işaret edilmişti. Ancak onun panteist olarak isimlendirilmesine karşı çıkan yorumcular acaba onun hangi alternatif isimlendirmesini önermektedirler?

Genevieve Lloyd'a göre, 'Guérault, Spinoza'nın Tanrı ve âlem arasındaki ilişkilere dair görüşlerini, panteizm terimiyle tanımlamak yerine, pan-enteizm terimiyle tanımlamayı önermektedir'.¹⁴⁸ Çünkü ona göre, Spinoza'da âlem Tanrı değildir, ancak Tanrı'dadır (in God). Üstelik, sonlu şeyler, yalnızca kendi nedenleri olarak Tanrı'ya sahip değiller, onlar Tanrı'sız da algılanamaz ve kavranamazlar. Modern okuyuculara meydan okuyan bu şekildeki düşünce, ancak âlemin Tanrı'da (in God) olduğu bir ilişkiye izin verir. Böylece, âlem Tanrı'da (into God) ya da Tanrı alemde (into world) yok olmuş (collapse) değildir.¹⁴⁹

Lloyd'a göre, Woolhouse da, Spinoza'nın bir panteist olarak yorumlanmasını yanlış bulur ve onu böyle nitelemekten kaçınmaya çalışır. Bu şekilde de, o da, Guérault gibi Spinoza'nın panteist olarak değil pan-enteist olarak isimlendirilmesinin daha uygun olacağını düşünmektedir.¹⁵⁰

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Garvie¹⁵¹ ve Lloyd'a¹⁵² göre, Spinoza, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu savunmaktadır.¹⁵³ Özellikle, Garvie göre, Spinoza, pan-enteist sistemde olduğu

¹⁴⁷ Letter LXXIII to Oldenburg (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 343).

¹⁴⁸ Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, s. 40.

¹⁴⁹ Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, s. 40.

¹⁵⁰ Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, s. 40-41.

¹⁵¹ Bkz. Garvie, 'Pantheism' md., *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol. IX, s. 609.

¹⁵² Bkz. Lloyd, *Spinoza and the Ethics*, s. 45; krş. 38, 40, 41, 42, 43.

¹⁵³ Bu konuda daha geniş tartışmalar için bkz. M. Kazım Arıcan, 'Spinoza'nın Tanrı-Alem İlişkisinde İçkinlik Aşkınlik Problemi', C.Ü.İ.F. Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, Siyas 2006.

üzere, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu savunmaktadır. Lloyd'a göre ise, Guérout'un da savunduğu gibi, Spinoza aşkın bir Tanrı düşüncesinde olduğu için ve ona göre, yaratıcı Tanrı olarak Natura Naturans ve Tanrı sayesinde var olan varlıklar olarak Natura Naturata kavramlarındaki ayırım ve farklılıktan dolayı, Tanrı ve varlıklar ya da Tanrı ve âlem ayrı görüldüğü için, onun sistemi pan-teizm terimi yerine pan-enteizm terimiyle ifade edilmelidir.

Hülasa, tüm çalışmamız boyunca vurgulamaya çalıştığımız üzere, son tahlilde Spinoza'nın panteist ya da pan-enteist olarak yorumlanması; onun Tanrı ve âlemi ya da Tanrı ve varlıkları özdeş kabul edip etmemesine dayanmaktadır. Genel olarak, Spinoza'ya göre Tanrı ve âlemin özdeş kabul edenler veya Spinoza'da her şeyin Tanrı olduğunu düşünenler, onun panteist olduğunu savunmaktadır. Bazı yorumcuların da belirttiği gibi, onun Tanrı ve âlemi, Tanrı ve varlıkları ayrı olarak gördüğünü düşünenler veya onun Etika'da titizlikle vurguladığı üzere her şeyin Tanrı'da ('in' God) olduğu ya da Tanrı sayesinde var olduğu ayrıntısına dikkat çekenler, kanaatimizce haklı olarak, onun pan-enteist olduğunu savunmaktadır.

5) Teizm Açısından Değerlendirilmesi

Spinoza'nın Tanrı anlayışının karakterinin ne tür bir Tanrı anlayışı olduğu, yukarıdaki değerlendirmelerle hemen hemen ortaya çıkmış gibidir. Ancak, yukarıdaki değerlendirmelere ilaveten, Spinoza'nın teist olduğunu ileri süren yorumcular da yok değildir.

Söz gelişi, Pollock'a göre, Mr. Fiske tarafından, Spinoza'nın felsefi sistemi 'kozmetik teizm' olarak isimlendirilmektedir. Buna ilaveten, Pollock'a göre, Spinoza'nın, ne ateizm ne deizm ne de agnostisizm olarak isimlendirilen doktrinini, 'Zâti' bir Tanrı'yı savunan teizm olarak isimlendiren yorumcular da bulunmaktadır.¹⁵⁴ Ancak, Pollock, bunların kimler olduğunu zikretmemektedir.

Diğer taraftan, Walter Bernard da, Spinoza'nın Tanrı'sının Musa'nın Tanrı'sı olduğunu dile getirmektedir. Bu Tanrı, ona göre, gerçek Tanrı olan Yahova (Jehovah) ya da Yahve'dir (Yahveh). Yani ona göre onun Tanrı'sı, bu günkü Yahudiliğin olduğu gibi, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi ilahi dinlerin de Tanrı'sıdır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Pollock, *Spinoza: His Life and Philosophy*, s. 332, 333.

¹⁵⁵ Bkz. Bernard, Walter, *The Philosophy of Spinoza and Brunner*, Spinoza Institute of America, Inc., New York 1934, s. 56, 57, 58.

Spinoza'nın anladığı Tanrı, Lewis Schipper'e göre ise, Yahudi Tanrı'sı Yahve ile yakınlık arz eden (affinity) bir Tanrı'dır. Ancak, bu, tamamen dinin Tanrı'sı demek değildir.¹⁵⁶

Yazmış olduğu teizm maddesini açıklarken, A. E. Taylor, en azından 'Tanrı vardır' düşüncesine sahip olanları teistler arasında zikrederken;¹⁵⁷ Mill, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için ileri sürülen a priori ve a posteriori kanıtların,¹⁵⁸ William Lane Craig de, 'Big Bang' kozmolojisinin, teizmi desteklediğini düşünmektedir.¹⁵⁹ Konuya bu açıdan bakıldığında, teistik inanç sahiplerinin Tanrı hakkında ve Onun varlığı için ileri sürdükleri kanıtlar göz önüne alındığında; aynı şeyleri ve aynı kanıtları Tanrı ve Onun varlığı için dile getiren Spinoza'nın da aynı kategoride değerlendirilmesi mantıksal olarak akla gelebilmektedir. Spinoza'nın Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için apriori ve aposteriori deliller ileri sürdüğü bilinmektedir.¹⁶⁰ Ancak bunun salt olarak teizm için yeter sebep olduğunu ileri sürmek de kolay olmasa gerektir.

Spinoza'nın bizzat kendisi ise, bu konuda, kendi inandığı dinin ve Tanrı'nın, eski İbranilerin, yani ilk Yahudi peygamberleriyle birlikte Pavlus'un dini ve Tanrı'sı olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁶¹ Spinoza'nın sadece bu düşüncelerinden hareketle, onun doğrudan doğruya bir teist olarak nitelendirilmesi de uygun olmasa gerektir. Ancak onun teist bir gelenekten geldiği için oraya ilişkin zaman zaman bazı atıflarda bulunduğu ve bunların bazılarının eleştirel ya da negatif karakterde bazılarının da olumlu bir kabule dayalı ya da pozitif nitelikte olduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç

Spinoza, bilindiği üzere, ontolojik olarak var olanları, kendi kendisine ya da kendisinde varlık ve kendinde olmayan ya da kendi kendisine olamayan varlık diye iki kısma ayırmaktadır. Kendinde

¹⁵⁶ Schipper, Lewis, *Spinoza's Ethics: The View from Within*, Peter Lang Publishing, Inc., New York 1993, s. 5.

¹⁵⁷ Bkz. A.E.Taylor, 'Theism' mad., *Encyclopædie of Religion and Ethics*, Vol.XI and XII, Edited by James Hastings, Charles Scribner's Sons, New York 1951, içinde, s. 263, 271.

¹⁵⁸ Bkz. John Stuart Mill, *Theism*, Edited with an Introduction by Richard Taylor, A Liberal Arts Pres Book, New York 1965, s. 10-12.

¹⁵⁹ Bkz. William Lane Craig, 'Theism and Bing Bang Cosmology', *Theism, Atheism and Big Bang Cosmology*, Ed. William Lane Craig and Quentin Smith, Clarendon Pres, Oxford 1993, içinde, s. 218-231.

¹⁶⁰ Spinoza'nın Tanrı'nın varlığına ilişkin olarak ileri sürdüğü kanıtlamalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, s. 97 vd.

¹⁶¹ Spinoza, *Letters*, 'Letter LXXIII' (To Oldenburg), (Wolf, *The Correspondence of Spinoza*, s. 343; 475).

varlık, varolmak için kendisi dışında hiçbir varlığa gerek duymayan, 'kendi kendisinin nedeni' (*cau sui-cause itself*) olan zorunlu ve ezeli-ebedî, özsel nitelikleri olan ve özü varlığını kuşatan Mutlak Cevherdir. Bu da, Tanrı'dır. Kendinde olmayan ya da kendi kendisine varolamayan ve varolmak için kendisinden daha yetkin bir varlığın nedenine gerek duyan sonlu, özü varlığını kuşatmayan varlıklar ise, Spinoza tarafından tikel, tekil, mümkün, zorunsuz, sonlu, yaratılmış, sonradan meydana gelmiş diye isimlendirilir. Tüm bu genel isimleri de tavrı adı altında toplar. Aynı şekilde, bu tavırlar Tanrı'nın ezeli-ebedî sıfatlarının tecellisi sayesinde meydana gelmiştir.

Mutlak Cevher diye isimlendirilen Tanrı, yokluğu düşünülmemesi, varlığı Kendi kavramından ve mükemmelliğinden zorunlu olarak çıkarılan varlıktır. Bu sebeple, Spinoza'ya göre, âlemde aynı sıfatlara sahip iki mutlak Cevher, yani Tanrı olamaz. Bir anlamda ona göre 'Tanrı'nın adaşı' olamaz.

Bununla birlikte, Spinoza'ya göre, Tanrı'nın zorunlu varlık olması, Onun yokluğunun düşünülmemesi demektir. Keza, Tanrı'nın Mükemmel bir varlık olması, Onun yarattığı her şeyin iyi, mükemmel ve güzel olmasını gerektirmektedir. Söz gelişi, âlem, Tanrı'nın ilahî tabiatının zorunluluğuyla mükemmel bir şekilde yaratılmış ve düzene konmuştur. Nitekim ona göre, âlemdeki ince hesaplar ve gökyüzündeki gök kuşağının güzelliği, Tanrı'nın görkemli yaratmasının nazik tezvinini göstermektedir.¹⁶² Gök kuşağında, sonsuz sayıdaki minnacık su damlacıklarının üzerine güneş ışınlarının yansımaları, kırılmaya neden olmakta, böylece, Tanrı'nın yaratmasındaki güzellik açığa çıkmaktadır.¹⁶³ Dolayısıyla, Spinoza'ya göre, âlemin tüm incelikleri yanında, gök kuşağında bile Tanrı'nın mükemmelliğini ve gücünü görebilmek mümkündür.

Spinoza'nın bu noktadaki, Tanrı'nın tabiatı neyi gerektiriyorsa onu yapmaktadır, her şey Tanrı'nın tabiatından zorunlu olarak çıkmıştır Tanrı her şeyi zorunlu olarak yaratmıştır, bunun sonucunda tabiatındaki her şey ilahî bir nitelik taşımakta ve bunlar Tanrı'nın iradesinde nasıl takdir edilmişlerse o şekilde tezahür etmişlerdir, şeklindeki ifadeleri onu problemlili kılmıştır. Böylece, onun, sudurcu ve determinist olarak tanımlanması ve bununla bağlantılı olarak, pantsit ve mistik olduğu iddiaları da, tamamen mesnetsiz gözükmemektedir. Ancak, bunların, kısmî olarak değil, onun tüm felsefi sistemi göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekir. Burada olduğu gibi, Spinoza, zaman zaman anlaşılması ve kendi an-

¹⁶² Spinoza, *Algebraic Calculation of Rainbow&Calculation of Chances*, Edited and Translated by M.J. Petry, Martinus Nishoft Publishers, Boston, Lancaster 1985, s. 31.

¹⁶³ Spinoza, *a.g.y.*

layışının bütünlüğüyle bağdaştırılması zor olan bazı görüşler de, ileri sürmektedir. Onun felsefesindeki, buna benzer bazı zorlukların, kendi zamanın dinî ve siyasî yapısından kaynaklandığını düşünmek mümkün gözükmektedir.

Spinoza'nın Tanrı anlayışı, onun genel felsefesi içinde merkezi bir konuma sahiptir. Bu nedenle, onun tüm felsefesini Tanrı-sentrik (Tanrı merkezli) bir anlayış olarak nitelendirebiliriz. Bu bağlamda, Din Felsefesinin de, en temel konularının Tanrı çerçevesinde ele alınan konulara dayanması hasebiyle, Spinoza'nın söz konusu anlayışının bu yönüyle, bu alan için önem taşıdığı söylenebilir.

Spinoza'nın, Tanrı anlayışını, çeşitli Tanrı anlayışları ya da teorileri açısından değerlendirdiğimizde ise, onun Tanrı anlayışının, teist, deist, panteist, ateist, agnostik vb. Tanrı anlayışları/teorileri ile nitelendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Söz gelişi, bir örnek olarak ifade edecek olursak, bu konuda, Hegel'in argümanları, Spinoza'nın ateist ve panteist olmadığına yöneliktir. Ancak, Hegel, Spinoza'yı ateizmden kurtarmaya çalışırken, onu, akozmik, yani âlemsiz olarak nitelemektedir.

Genel olarak belirtecek olursak, Spinoza'nın, yukarıda detaylıca ele alınan çeşitli Tanrı anlayışlarının her biriyle nitelendirildiği ve her anlayışa uyacak ifadelerin sisteminden çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Yani bir anlamda her yorumcu kendi görmek istediği anlayışa göre Spinoza'nın Tanrı anlayışını belirlemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla onun sisteminin her tür Tanrı anlayışına hemen hemen az çok imkan verecek tarzda olduğu da söylenebilir. Bu nedenle onun düşüncelerinden her tür Tanrı anlayışını haklı çıkaracak veriler mümkün gibi gözükse de bunların bir çoğu Spinoza'nın düşüncelerini gereğinden fazla indirgemeye tabii tutmakla mümkün olabilmektedir. Her ne kadar yaygın olarak Spinoza'nın panteist, ateist, materyalist, akozmik vs. tarzda Tanrı anlayışına sahip olduğu dile getirilse de, tüm sistemi ve düşünceleri göz önüne alındığında onun Tanrı anlayışının bir açıdan teizm içinde telakki edilebilen ya da teizmden pek de uzak olmayan 'kozmetik teizm' ve 'süreç teizmi' olarak da ifade edilen, pan-enteizm içinde ya da bir pan-enteist olarak değerlendirilmesi daha makul ve uygun gözükmektedir.